

Глава III

БОРБЕ ОКО КРУШЕВЦА

Почетком септембра 1944. године ситуација на Балканском полуострву, због незадрживог напредовања јединица НОВЈ и Дрвене армије, испадања Хортијеве Румуније из Тројног пакта и очекивања исте судбине царске Бугарске, била је за немачке и квислиншке снаге све критичнија.

Крајем августа почело је повлачење бугарског 1. окупационог корпуса из Србије чиме су окупаторске снаге знатно ослабљене. Немачке и квислиншко-четничке јединице нашле су се у тешкој ситуацији. Дража Михаиловић је за 1. септембар 1944. године наредио општу мобилизацију четника. Међутим, на његов проглас о мобилизацији одазвао се само један део уплашених сељака који се нису могли склонити испред Дражиних четника.

У то време је Врховни штаб НОВ и ПОЈ поделио територију Србије на оперативне секторе: 23. и 25. ударна дивизија добиле су задатак да дејствују на територији источне Србије; 22. ударна дивизија на територији између Јужне Мораве, Нишаве, југословенско-бугарске границе и Пчиње; 2. пролетерска и 24. ударна дивизија на простору између Ибра, Западне и Јужне Мораве; 12. ударни корпус на простору северно од линије река Јадар — горњи ток реке Колубаре, а 1. пролетерски корпус на суворорском сектору. Оперативна група дивизија (5, 17. и 21. дивизија), после по-

пуне људством у јужној Србији, требало је да избије на линију планина Рудник — планина Суворор — планина Маљен.

Почетком септембра врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Тито донео је одлуку да 1. пролетерски и 12. ударни корпус из западне Србије и Оперативна група дивизија из јужне Србије постепено надиру ка Београду, а део јединица Главног штаба Србије у подунавски део источне Србије ради успостављања везе са трупима Црвене армије при њиховом форсирању Дунава, после чега је требало дејство ових снага усмерити ка Београду. Остале јединице НОВЈ у Србији требало је да дејствују у долини Јужне и Западне Мораве.

На основу одлуке Врховног командата Маршала Тита јединицама су постављени ови задаци:

— 12. корпусу: да овлада гребеном Повлена и Медведника, а затим преко планине Цера да продре у Мачву и Посавину;

— 1. пролетерском корпусу: да избије на Маљен и Суворор, а затим заузме Ваљево и Лајковац;

— Оперативној групи дивизија: да продре у Шумадију општим правцем Копаоник — планина Јелица — Чачак — Горњи Милановац •— Рудник.

Након пристизања 11. и 28. дивизије НОВЈ у западну Србију и Шумадију груписале би се јаке снаге НОВЈ и створили повољни оперативни услови за надирање ка Београду.

На основу исте одлуке Врховног команданта НОВЈ Главни штаб Србије је поставио задатке јединицама према следећем:

— 2. пролетерској дивизији: да садејствује Оперативној групи дивизија док она не оде са простора Жупе и Расине, а затим да дејствује на правцу Крушевац — Сталаћ — и у долини Западне и Јужне Мораве;

— 23. и 25. дивизија: да продру кроз источну Србију на Дунав и успоставе везу са јединицама 2. и 3. украјинског фронта Црвене армије, а затим да усмере дејства ка Великој Морави и Београду;

— 22. и 24. дивизији: да дејствују у долини Јужне Мораве ради коначног ослобођења овог подручја.¹

¹ *Ослободилачки рат*, књ. II, схр. 274—277.

Трећа српска бригада, мада је била у саставу 2. пролетерске дивизије, привремено је задржана под непосредном командом Главног штаба Србије.

Штаб 3. српске бригаде је 4. септембра 1944. године известио штаб 2. пролетерске дивизије да је њен 3. батаљон 2. септембра 1944. године око 15.00 часова ослободио Прокупље. Бугари су се пред батаљоном повукли палећи магацине оружја и опреме. Батаљон је запленио око 450 пушака и нешто аутоматског оружја, којим су наоружане јединице бригаде; око 50 кола муниције и друге опреме превезено је у команду места у Пасјачи. Трећег септембра око 21.00 час Немци су са 8 тенкова и око 60 моторних возила извршили напад на Прокупље. Пошто нису спроведене потребне мере за одбрану града, хитлеровци су, и поред жилавог отпора, поново ушли у град. У граду се непријатељ задржао до 09.00 часова 4. септембра када је нападом 3. бригаде приморан да напусти Прокупље чиме је оно дефинитивно ослобођено. Бригада је организовала гарнизонску службу по гарнизоним прописима. С тим циљем је њен распоред био следећи:

— 1. батаљон у рејону села Бариља са обезбеђењем на линији Марково гумно — Губа;

2. батаљон у рејону села Гарића са задатком да са 1. четом затвори правац од Добрича на линији село Појате — село Сланиште;

— 3. батаљон у рејону села Водице са задатком обезбеђења правца од села Стражаве изнад Черкеске мале;

— 4. батаљон у рејону села Дебели Луг и села Житороћа у резерви бригаде. Штаб са приштапским јединицама налазио се у селу Симоновцу.

У међувремену је 2. септембра формиран и 4. батаљон 3. српске бригаде од људства које је добровољно ступило у бригаду и попунило је. За команданта батаљона постављен је Тома Бреуљ, а за политкомесара Божа Жижић; за заменика команданта Сава Вуковић, а за помоћника политичког комесара Жарко Васиљевић.

Штаб 2. пролетерске дивизије налазио се у Блацу.² Оперативна група дивизија 3. и 4. септембра 1944. године напустила је простор Брус — Александровац са намером да пређе Ибар на одсеку Рашка — Краљево и настави покрет у правцу Горњег Милановца и Рудника. Једино је 4. пролетерска бригада остала на овом великом простору (Разбојна — Блаце — Куршумлија), те није била у могућности да га целог контролише. Трећа српска бригада добила је задатак од Главног штаба НОВ и ПО Србије да прошири рејон одбране и затвори правац село Дољевац — Прокупље, обезбеђује град и комуникацију село Житораћа — село Дреновац.

У ово време на свим фронтovima у Европи дешавали су се веома значајни догађаји. Јединице Црвене армије ушле су у Румунију (која је од 26. августа почела борбу против немачких јединица) и надиру ка нашој земљи. Бугарска је опоменута од СССР-а да напусти савез са фашистичком Немачком и уђе у рат против ње. Нота совјетске владе од 5. септембра 1944. године, упућена царској бугарској влади, завршава речима: „... у противном Совјетски савез од сада ће бити у рату са Бугарском“.³ Савезници на западном фронту надирали су у правцу централне Немачке. Финска је закључила примирје са СССР. Целокупном борачком саставу НОВ и ПОЈ стално је објашњавана ситуација на источном и западном фронту, покрети, успеси и дејства јединица НОВ и ПОЈ на целој територији наше земље. Вести о успесима на савезничким фронтovima и у нашој земљи подизале су борбени морал јединица и бодриле борце да истрају у борби до потпуног ослобођења.

Немачке окупаторске јединице предузимале су све мере да се што организованије извуку испред удара јединица НОВ Југославије, а четници Драже Михаиловића били су још у дилеми да ли да се повуку са Немцима или да организују герилско ратовање и даље уздајући се у интервенцију западних савезника. Штаб 2. пролетерске дивизије обавестио је бригаде да четници намеравају да заузму Копаоник и да тамо створе базу

² Зборник, том I, књ. 11, бр. док. 116.

³ *Историја великог отаџбинског рата Совјетског Савеза — 1941—1945. године, том 4, стр. 291.*

за герилско ратовање. Четницима би такво решење највише одговарало, јер би из такве базе могли да нападају позадину и јединице НОВЈ у леђа док оне буду прогониле окупатора према северу и северозападу.

Ради спречавања четника да на Копаонику створе своју базу за дејства против НОВЈ, штаб 2. пролетерске дивизије 5. септембра поставио је бригадама задатак да своја дејства усмере према Копаонику. Трећа српска бригада добила је задатак да са два батаљона поседне линију село Мешево — село Степош — село Трмчаре, а са осталим јединицама линију Модрица — Мали Шиљеговац — Каоник.⁴ Петог септембра бригада је заузела распоред према овом наређењу, а 6. септембра на том положају вршила пријем и распоред нових бораца. У току дана откривен је покрет једне немачке моторизоване колоне од Сталаћа ка Крушевцу.

Седмог септембра 1944. године штаб 2. пролетерске дивизије обавестио је штабове бригада да јаче немачке снаге пристижу у Подујево. Процењено је да ове снаге намеравају да се пробију правцем Куршумлија — Блаце — Развојна — Брус — Крушевац. Главни штаб НОВ и ПО Србије наредио је штабу 3. српске бригаде да људство бригада буде у пуној борбеној готовости јер се процењивало да непријатељ за правац покрета може покушати да искористи и комуникацију преко Прокупља, нарочито ако му остале комуникације буду пресечене.⁵

Главни штаб НОВ и ПО Србије 8. септембра 1944. године обавестио је штаб 3. српске бригаде⁶ да је 4. пролетерска бригада предузела покрет ка Крушевцу ради његовог заузимања. Трећој српској бригади (без једног батаљона) наређено је да крене у правцу Великог Шиљеговца са задатком да избије у рејон Велики Шиљеговац — Сталаћ, уништи четничке снаге на овом простору које се не одазову позиву да се ставе под команду НОВ Србије и тиме осталим јединицама олакша напад на Крушевац. Бригади је још наређено да што темељитије поруши пут и железничку пругу Ниш

⁴ Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 55/2.

⁵ Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 57/2.

⁶ Архив ВИИ, кут. 737, бр. рег. 9/4.

— Сталаћ. Један батаљон 3. српске бригаде требало је да се пребаци у рејон село Житковац — село Суповац ради дејства на комуникацијама у долини Јужне Мораве и ради разбијања мањих четничких група и онемогућавања четничке мобилизације.

Штаб 2. пролетерске дивизије од Главног штаба НОВ и ПО Србије добио је наређење⁷ да са 4. пролетерском бригадом изврши јак притисак на Крушевац. Истовремено је дивизија обавештена о задатку који је постављен пред 3. српску бригаду. Главни штаб Србије тражио је да се до максимума развије политичка делатност и пропаганда ради разбијања четничких јединица, а Врховни командант НОВЈ одредио је 15. септембар 1944. године за крајњи рок до када се квислиншки војници, а међу њима и четници и недићевци, морају предати и ставити под команду НОВ и ПО Југославије.

На основу наређења Главног штаба НОВ и ПО Србије штаб 2. пролетерске дивизије издао је наређење 4. пролетерској бригади да ноћу између 9. и 10. септембра ликвидира непријатељев гарнизон у Крушевцу и ослободи овај град. С тим у вези је 3. српској бригади наређено да исте ноћи и сутрадан напада непријатеља на комуникацији Бунис — Сталаћ — Крушевац, да затвара овај правац и осигурава напад 4. пролетерске бригаде на Крушевац од интервенције непријатеља са правца Сталаћа.

Напад на Крушевац и друга дејства према извештају штаба 3. српске бригаде оп. бр. сл. од 10. септембра 1944 године⁸ и Операцијском дневнику штаба 2. пролетерске дивизије⁹ развијао се према следећем:

— Ноћу између 9. и 10. септембра 1. батаљон 3. српске бригаде порушио је железничку пругу на одсеку село Суповац — село Житковац на пет места и мост на друму код села Белог Брега. Батаљон је извршио напад и на село Грејач, али није постигао већи успех.

— Ноћу између 9. и 10. септембра 3. батаљон 3. бригаде извршио је напад на посаду Немаца, четника

⁷ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 9/4.

⁸ *Зборник*, том. I, књ. 11, бр. док. 163,

⁹ Архив ВИИ, кут. 732-А-30/7 и кут. 733—9/9.

и Српске државне страже на железничкој станици Бунис. Међутим, пошто је непријатељ био утврђен у бетонским бункерима које батаљон није могао уништити расположивим наоружањем, посада није ликвидана.

— Исте ноћи 4. батаљон 3. бригаде је оштетио пругу на више места и протерао четнике из села Љубеша.

— Десетог септембра јединице 3. бригаде су извршиле више рушења на комуникацијама у долини Јужне Мораве, нарочито код Житковца. Ни у другом нападу 1. батаљона на села Грејач и Корман, а 2. баталљона на Житковац није постигнут запаженији успех због чврсте одбране и појачања непријатеља у тенковима.

Десетог септембра у 05.00 часова 4. пролетерска бригада извршила је напад на Крушевац у којем је било око 2.000 — 2.500 Немаца, четника и припадника Српског добровољачког корпуса, али град није ослобођен. Следеће ноћи напад је поновљен, али опет без резултата. Напад је настављен и 11. септембра. Непријатељ је све више појачавао одбрану Крушевца у ком циљу је привукао око 800 војника из села Пепељевца и Вучака.

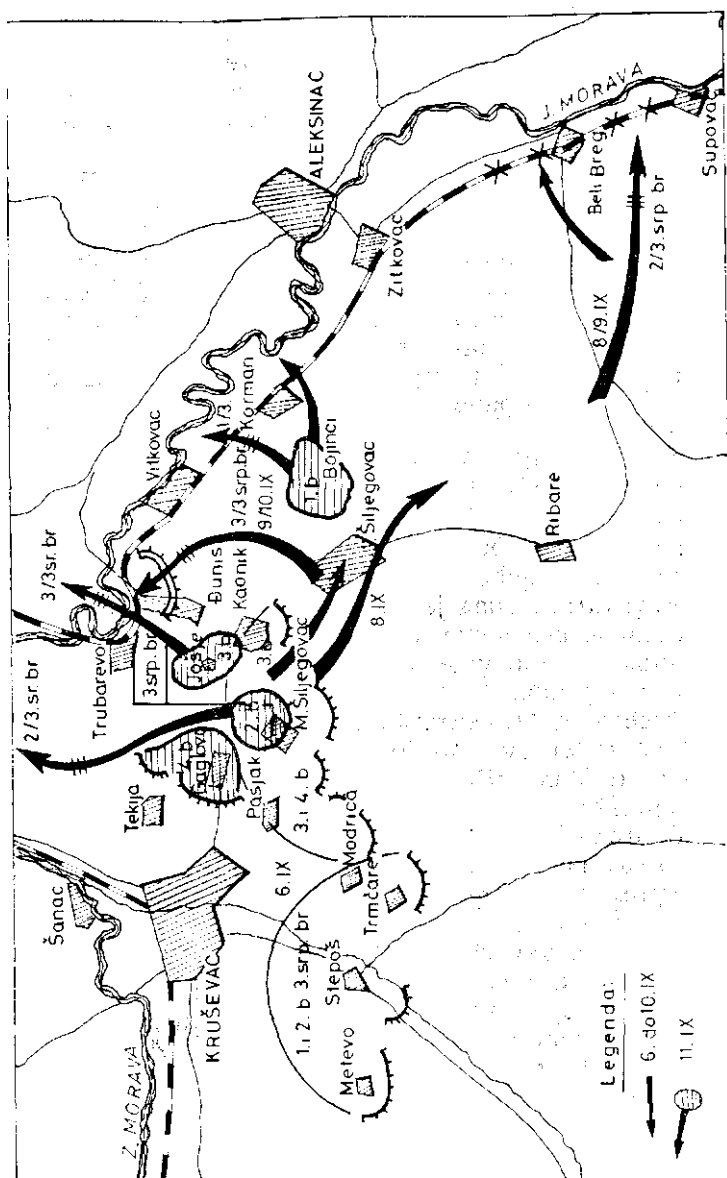
Десетог и 11. септембра 3. српска бригада налазила се на простору село Бојинци — село Каоник — село Велики и Мали Шиљеговац, а штаб дивизије у селу Буковици.¹⁰

Бригада је на овом простору вршила извиђање непријатеља, срећивала се и попуњавала јединице са 230 новопримљених бораца, тако да је сада бројала око 1150 бораца, али сви нису били наоружани. На сасанцима у батаљонима анализиране су борбе и постигнути резултати. Са новопримљеним борцима извођена је обука у руковању наоружањем и упознавање са војнополитичком ситуацијом код нас и у свету.

Штаб 3. српске ударне бригаде известио је штаб 2. пролетерске дивизије да је 11. септембра 1944. године бригада била у следећем распореду:

— 1. батаљон у рејону села Бојинаца са задатком дејства на делу комуникације Житковац — Корман;

⁴¹ Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 42/2.

Дејства 3. српске бригаде на подручју Крушевца
(6—11. IX 1944. год.).

2. батаљон у рејону Шиљегарника (к. 501) и Дренове главе (к. 489) са задатком дејства на комуникацији Крушевац — Сталаћ;

— 3. батаљон у рејону села Каоника и Јошја са задатком дејства на комуникацији између села Церове и Буниса;

— 4. батаљон у рејону Шиљеговца и села Гаглова ради затварања иравца Крушевац — Каоник и садејства 4. пролетерској бригади код Крушевца;

— штаб бригаде са приштабним јединицама налазио се у Малом Шиљеговцу.¹¹

Ноћу између 11. и 12. септембра 3. батаљон 3. српске бригаде извршио је напад на групу четника код моста на реци Расини, код завода „Обилићево“ и протерао их. Други батаљон је на два места уништио железничку пругу између Сталаћа и Крушевца и Сталаћа и Трубарева. Четврти батаљон је исте ноћи протерао око 100 четника са Буниског виса.¹²

Дванаестог септембра штаб 2. пролетерске дивизије обавестио је бригаде да Немци из Ужица, Чачка и Краљева концентришу јаке снаге у Крушевцу, те да се за извесно време одложи ликвидирање тог непријатељског гарнизона. Због тога је извршено извесно померање јединица дивизије.

У вези са овим 3. српска бригада је добила задатак да помери један батаљон на линији Лепо брдо — Чукар и са ње одржава тактичку везу са 4. пролетерском бригадом у рејону села Горњег Степоша и напада на комуникацију Сталаћ — Крушевац и сам Крушевац. Главнина бригаде требало је да поседне линију село Гаглово — село Каоник — село Велики Шиљеговац и да активно дејствује на комуникацији између Сталаћа и Житковца и Сталаћа и Крушевца. Истовремено у бригаду је упућен 181 новодошли борац за попуну и распоред.¹³

Тринаестог септембра 1944. године четничка 1. и 2. расинока бригада, јачине око 300 — 400 људи, из Крушевца су предузеле напад на положаје 3. српске бригаде на линији село Пасјак — село Гаглово — село

" *Зборник*, том I, књ. 12, бр. док. 31

¹² Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2.

¹³ Архив VII, кут. 733, бр. рег. 9/13.

Текија. Баталјон који је бранио централни рејон зауставио је напад четника, а потом противнападом са две чете из резерве приморао га на повлачење у правцу Крушевца. У исто време од села Трубарева око 150 Немаца извршило је напад на положај Шиљегарник (к. 501), који је бранила једна чета бригаде. У току дана непријатељ је задржан испред предњег краја одбране, а у ноћи између 13. и 14. септембра противнападом је принуђен на повлачење ка Трубареву у свој полазни рејон, где је посео положај и бункере раније организоване за одбрану. Том приликом непријатељ је имао губитке од 70 иоинулих и рањених, а заробљена су 4 четника и 1 белогардијац, док је 3. бригада имала 1 погинулог и 4 рањена.¹⁴ У ноћи између 13. и 14. септембра делови 3. српске бригаде извршили су демонстративан напад на Крушевац ради изнуравања непријатеља и завааравања о даљим дејствима бригаде.

Четранестог септембра 3. чета 3. батаљона бригаде протерала је четничке делове из рејона села Гаглова и Капиције ка реци Расини, нанела им губитке од 4 погинула и више рањених. Том приликом погинуо је заменик командира 3. чете 3. батаљона Војислав Манојловић, касније проглашен за народног хероја. Истог дана добијена су обавештења да немачке снаге у Крушевцу припремају одлазак и да власт предају четницима. У бригаду је стигла вест да су се јединице 14. корпуса НОВЈ сусреле са трупима Црвене армије, које су још 6. септембра предњим деловима избиле на југословенску границу и да заједно воде борбу против Немаца у североисточној Србији, што је у бригаду унело велику радост и подигло борбени морал.

Црвена армија је била на источним границама Југославије и у току своје велике офанзиве први пут се срела са армијом-савезницом која је једина створена у срцу окупиране Европе и која се борила за исте циљеве. То није било савезништво изнуђено избијањем Црвене армије на наше границе, какав је био случај са Румунијом или Бугарском, већ савезништво две братске армије из најтежих дана 1941. године и даље, када су нас раздвајале хиљаде километара и из времена

²⁵ Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2 и 2/2.

када смо заједно гинули и умирали против заједничког непријатеља, фашистичке Немачке.

Међу борцима 3. српске бригаде одавно се причало о сусрету с црвеноармејцима. О томе су уморни и промрзли борци сањарили када им је било најтеже, када су нападали и када су извлачили из непријатељевих обруча, на дугим маршевима и док су им авиони сејали смрт над главама. Црвена армија је била и угеха, и нада, и залога да њихова борба неће бити узалудна. Сазнање да је с њима совјетски народ увек је бодрило и подстицало. „Доћи ће Црвена армија“, говорили су у најтежим данима.

Свим штабовима и командама је наређено да се организују манифестације у част састанка НОВЈ с Црвеном армијом. Упоредо с манифестацијама строго је забрањена пуцњава на зборовима и митинзима. Према радиограмском наређењу врховног команданта маршала Тита у свим јединицама НОВ и ПОЈ требало је максимално развијати иницијативу и офанзивни дух, уништавати комуникације и важне саобраћајне чворове и уништавати непријатељеве посаде у градовима и другим упориштима. Маршал је нарочито нагласио да се Немцима не сме дозволити да се организовано повлаче и да изнесу оружје из Југославије.

Петнаестог и 16. септембра 1944. године на одсеку 3. српске бригаде није било значајнијих промена. Претходне ноћи извршен је демонстративни напад на Крушевац и код железничке станице Буниса митраљирани воз са немачким војницима. Обе акције су имале локални значај, а циљ им је био изнуравање непријатеља и прикривање припрема за форсирање Западне Мораве.

ДЕЈСТВА СЕВЕРНО ОД КОМУНИКАЦИЈЕ КРУШЕВАЦ — ТРСТЕНИК

После постигнутог совјетско-југословенског споразума (крајем септембра 1944. године у Москви)¹⁵ о ири-временом дејству јединица 2. и 3. украјинског фронта

¹⁵ Маршал Тито је са Виса кренуо за Москву 19. децембра, а ТАСС је објавио текст споразума 28. септембра 1944. године.

Црвене армије на североисточном делу територије Југославије, потврдио се веома важан стратегијски значај Србије. На њеној територији је требало да 3. украјински фронт (делови снага) и снаге НОВЈ спрече извлачење немачке Групе армија „Е“ из Грчке и Македоније. Зато, када је Црвена армија избила на источну југословенску границу, немачка команда за Југоситок добила је задатак да по сваку цену брани Србију и држи комуникацију Солун — Ниш — Београд и Скопље — Косово — Краљево — Београд. Пошто су јединице НОВ и Црвене армије савладале отпор непријатељеве групе „Србија“, дејства су померена према Београду долином Западне Мораве.

У вези са иокушајем Немаца да брзо извуку јединице испред удара снага НОВ Југославије и Црвене армије требало је још бржим противдејствима предухитрити њихове намере. Штаб 2. пролетерске дивизије извршио је потребно померање јединица. Трећа српска бригада добила је задатак да један свој батаљон 18. септембра ујутру привуче у непосредну близину села Текије, испита места прелаза на Западној Морави на одсеку Сталаћ — Крушевац и открије положаје непријатељеве одбране на левој обали реке. Остале батаљоне штаб 3. српске бригаде усмерио је према Крушевцу са тежиштем дејства на комуникацију Крушевац — Сталаћ, а помоћним дејством на комуникацију Сталаћ — село Житковац.¹⁶

Седамнаестог септембра јединице 3. српске бригаде оборице су један непријатељев авион типа „рода“ при покушају да извића и митраљира делове бригаде на путу Крушевац — Сталаћ.

Истог дана у селу Купцима (код Крушевца) формирана је 6. српска бригада (око 750 бораца), која је ушла у састав 2. пролетерске дивизије."

Штаб 2. пролетерске дивизије заповешћу од 18. септембра обавестио је бригаде да је око 3.000 наоружаних (и толико ненаоружаних) четника посело положаје на левој обали Западне Мораве од Трстеника до Сталаћа, а да се у Крушевцу налази један батаљон, Немаца, 250 белогардијаца, три четничке бригаде, око

¹⁶ Архив ВИИ, кут. 732-А, бр. рег. 7/3.

¹⁷ Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2.

100 недићеваца и око 10 тенкова. Штаб четничке Расинско-топличке групе корпуса налазио се у селу Белим Водама, а Главни четнички штаб за Србију у селу Риљцу. Иако ојачан минобацачима и митраљезима, непријатељ је био морално слабији.

Ради разбијања ове четничке групације одлучено је да 4. пролетерска бригада, ојачана 2. батаљоном 3. српске бригаде, форсира Западну Мораву и нападне четнике на левој обали реке на линији село Гавез — село Јасика — село Кукљин — село Беле Воде.

Западна Морава се могла прећи преко мостова у Трстенику и селу Јасики и на ограниченом броју скелских прелаза, али се у ово доба године могла и прегазити на више места.

Да би извршио постављени задатак, штаб 2. дивизије је наредио:

— да један батаљон 3. српске бригаде, као десна колона, 18. септембра око 22 часа форсира Западну Мораву на одсеку Сталаћ — Крушевац и да, после обухвата четничког десног крила, изврши напад из позадине правцем Бара (к. 313) — село Падеж — село Сејевац (к. 310) — Стара њива (к. 360) и не дозволи непријатељу да се извуче у правцу Варварина;

— да главнина 3. српске бригаде глосне рејоне села Кобиља, Степоша и Мешева и мањим деловима дејствује ка Крушевцу.

Четврта пролетерска бригада, као лева колона, дошла је задатак да ноћу 18. септембра форсира Мораву на одсеку Трстеник — село Медвеће, а потом обухватом из позадине нападне и уништи непријатеља, упућујући мањи део снага ка Трстенику.

Шеста српска бригада требало је да поседне линију село Жабари — село Голубовац и затвори правац Крушевац — Краљево, како би обезбедила форсирање и спречила извлачење четника на десну обалу Западне Мораве.

У вези са овим штаб 3. српске бригаде издао је заповест 2. батаљону да 18. септембра у 23,00 часа пређе Западну Мораву на одсеку између Сталаћа и Крушевца на месту прелаза у рејону села Мрезнице, а затим да преко триг. 313 и обухватом здесна продре у распоред четника и дејством с лећа из рејона села Врагара и Падежа садејствује нападу 4. пролетерске бригаде,

спречавајући извлачење четника у правцу Варварина.

Према заповести штаба 2. пролетерске дивизије¹⁸ од 18. септембра јединице дивизије су пре форсирања реке извршиле прегруписавање снага и кратке припреме. Трећа српска бригада имала је следећи распоред:

— 2. батаљон садејствовао је 4. пролетерској бригади и кретао се према селу Макршану да на погодном месту пређе комуникацију Крушевац — Сталаћ, а затим Западну Мораву и настави дејство правцем Бара (к. 313) — село Падеж — Селековац (к. 310) — Стара њива (к. 360);

— 4. батаљон у рејону село Бован — село Кобиље — село Модрица са задатком обезбеђења од Крушевца и Каоника;

— 3. батаљон у рејону села Трмчара са задатком обезбеђења од Крушевца и једном четом у селу Шаврану на обезбеђењу позадине бригаде;

— 1. батаљон у селу Доњем Степошу (једном четом у селу Метову) са задатком затварања комуникације Крушевац — село Степош;

— штаб бригаде са приштапским јединицама налазио се у селу Трмчару.

Ноћу између 18. и 19. септембра једна чета 4. батаљона и једна чета 3. батаљона извршиле су демонстративан напад на Крушевац.

Према заповести штаба 2. пролетерске дивизије бр. 160 и допуне заговести од 20. септембра 1944. године, јединице дивизије извршиле су напад на четнике на левој обали Западне Мораве према следећем:

Ноћу 18/19. септембра јединице 4. пролетерске бригаде ојачане 2. батаљоном 3. српске бригаде извршиле су форсирање Западне Мораве на одсеку Крушевац — Сталаћ на планираним местима прелаза. На одсеку фороирања 2. батаљона 3. бригаде реку је бранила група четника и белоградијаца, која је разбијена из покрета. Када је батаљон почео газом да прелази реку, непријатељ је отворио јаку ватру и открио свој положај. Командир челне чете упутио је по једну групу бомбаша низводно и узводно. Обе групе прешле су реку неопажено и препадом с лећа заробиле ову непријатељску групу, а да није непотребно испален ни

¹⁸ **Зборник**, том I, књ. 12, бр. док. 69.

један метак. Други батаљон ирелази реку и 19. септембра наступа правцем село Бошњане — село Вратаре. У Вратарима батаљон је заробио око 900 новомобилисаних и ненаоружаних четника и запленио четничке магацине муниције, хране и друге опреме. Батаљон је храну поделио народу, а 12 кола муниције и друге опреме отпремио у бригадну базу пошто је претходно попунио своје потребе. Из Вратара батаљон је продужио наступање правцем село Падеж — село Глобаре — Стара њива, где се зауставио и успоставио везу са 4. пролетерском бригадом која се тада иналазила у рејону село Велика Дренова — село Милатовац. Око 13,00 часова 19. септембра 2. батаљон је нападнут од делова Расинско-топличке групе корпуса које је предводио командант Драгутин Кесеровић. После жестоке борбе у трајању од један и по час батаљон се повукао под борбом пред много надмоћнијим непријатељем правцем село Чаћавац — село Коњух — село Церјак. При томе батаљон је отпустио све заробљене ненаоружане четнике и уништио сав заплењени материјал и опрему коју није могао да евакуише. Мали број четника добровољно се јавио и остао у батаљону. У повлачењу батаљон је наишао на четнички батаљон постављен према боку 4. пролетерске бригаде на положају између Западне Мораве и села Церјака и разбио га у покрету. Други батаљон је затим ушао у село Велику Дренову где је успоставио везу са 4. пролетерском бригадом.

Двадесетог септембра 1944. године, према наређењу штаба 4. пролетерске бригаде, 2. батаљон 3. српске бригаде је у наступању правцем село Велика Дренова — село Коњуси — село Љубава, очистио терен од четника и посео за одбрану рејон Јовишњак (287) — Љубава — к. 298 одржавајући чврсту тактичку везу са 4. пролетерском бригадом. Начелник штаба бригаде издао је команданту батаљона задатак да истог дана у 20,00 часова нападне непријатељеве снаге пред собом и протера их до Старих њива (к. 360), што је батаљон и извршио. Двадесет првог септембра услед напада надмоћнијих снага непријатеља 2. батаљон се повукао правцем село Комаране — село Љубава — село Чаћавац и на положају Чаћавац поново ухватио везу са 4. бригадом и посео положај за одбрану.

О уотешном форсирању Западне Мораве и разбијању четника на левој обали реке штаб 2. пролетерске дивизије обавестио је све јединице. Истовремено су обавештене јединице да је непријатељ на брзу руку успоставио нову линију одбране на линији село Парцане — село Љубава — село Срње. За разбијање ове групе четника наређено је 3. српској бригади да са једним батаљоном погодним маневром и нападом у бок и позадину четничких положаја у рејону село Парцане — село Срње олакша напад 4. пролетерске бригаде, а једним батаљоном да врши притисак на Крушевац.

За обухватни напад на четничке положаје упућен је 4. батаљон 3. српске бригаде правцем село Модрица — село Кобиље — село Пасјак — село Гаглово — село Текија — село Макршане — село Мрзеница, где је прешао Западну Мораву. На левој обали реке батаљон је уништио једну заседу, а затим продужио покрет преко села Бошњана, Вратара и Падежа одакле је једна чета упућена ка селу Срњу са задатком да организује обезбеђење на линији к. 288 — Латина бара (к. 403). Под заштитом овог бочног обезбеђења батаљон је продужио дејство правцем село Глобаре — село Селековац (к. 310), где је стигао у 07,00 часова 21. септембра 1944. године. Пошто су четници посели положаје изнад Глобара на линији к. 320 — к. 280 — к. 329, то је додир са непријатељем одмах успостављен. Батаљон је једноремено извршио напад на све три коте и гштиснуо непријатеља. Пошто су му пристигле нове снаге, непријатељ је извршио противнапад којим је део батаљона принудио на повлачење правцем к. 427 — село Шашиловац — к. 295 — к. 329. Делови батаљона, који су се извукли заједно са снагама које су се налазиле у Селековцу, посели су положај и организовали одбрану на брзу руку. Надмоћнији непријатељ (око 400 Немаца и белогардијаца са 4 тенка) са положаја Падеж — Глобара, космајски четници са положаја Копчезине (к. 252) и један немачки батаљон са око 200 војника из села Бивоља и са 3 тенка из села Вратара једновременим нападом су угрозили положај и опстанак 4. батаљона. Зато је батаљон почео извлачење правцем Падеж — село Залоговац и у ноћи се повукао између села Маскара и Бошњана на Западну Мо-

раву, где су га дочекале заседе недићеваца и белогардијаца, које је у покрегу разбио и пребацио се на десну обалу реке између Крушевца и Сталаћа.

Овим дејствима 4. батаљон 3. српске бригаде привукао је на себе велике снаге непријатеља, а и истовремени демонстративни напади 3. бригаде на Крушевац омогућили су 4. пролетерској бригади да успешно изврши свој задатак. Први батаљон 3. српске бригаде држањем положаја на линији Мешево — Степош у улози резерве бригаде био је спреман да помогне према развоју ситуације, а на то је рачунао и штаб дивизије.¹⁹

Ова дејства 3. српске бригаде помогла су 4. пролетерској бригади да 21. септембра води жестоку одбрамбену борбу за мостобран на левој обали Западне Мораве против много јачих снага непријатеља који је нападао уз снажну подршку артиљерије и тенкова. Четврта пролетерска бригада, подржана деловима 3. српске бригаде, 21. септембра око 12,00 часова почела је извлачење пред надмоћнијим снагама непријатеља и у ноћи између 21. и 22. септембра поседа је погодније положаје за одбрану с предњим крајем одбране на 4. ИИИИ село Медвећа — село Сугубина.

Штаб 2. пролетерске дивизије 21. септембра обавестио је потчињене јединице о дејствима 4. пролетерске и 3. српске бригаде констатујући да су ова дејства унела дезорганизацију у редове четника. У тим борбама заробљено је преко 1.000 четника и заплењено много материјала и опреме. То је доказ деморалисаности четника и опште неспремности мобилисаних сељака да се боре против НОВЈ.

Двадесет првог септембра наређено је штабу 3. српске бригаде да након пристизања њених батаљона (који су још дејствовали на левој обали Западне Мораве) размести бригаду на простору села Трмчара, Гаглова, Каоника и Великог Шиљеговца, формира и упути што више диверзантских група у акције на комуникацији Крушевац — Сталаћ и Сталаћ — Житковац ради онеспособљавања ових комуникација за покрет непријатеља и његов транспорт.²⁰

¹⁹ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 9/25.

²⁰ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 9/33.

Двадесет првог септембра 1944. године извршене су неке измене у штабу бригаде. За команданта бригаде је постављен мајор Михајло Гавриловић, а за политичког комесара мајор Живојин Јеремић.

На дан 22. септембра штаб 3. српске бригаде доставио је штабу 2. пролетерске дивизије извештај о борбама 2. и 4. батаљона бригаде од 20. до 22. септембра против четника у Бошњану и Падежу. Посебно је указано на маневар и дејство 4. батаљона 3. бригаде који је фороирао Мораву код Текије и у прелазу — гажењем, имао 4 погинула и 6 несталих бораца. Међу погинулим су били командир и политички комесар 3. чете, који су јуначки изгинули при јуришу на челу чете. Непријатељ је имао 22 погинула и 26 заробљених.²¹

Двадесет трећег септембра на сектору дивизије није било значајнијих промена. Примљено је око 200 нових бораца за попуну јединица.

Штаб 2. пролетерске дивизије известио је Главни штаб НОВ и ПО Србије да су јединице дивизије извршиле постављени задатак на левој обали Западне Мораве. У редове четника унет је немир, те је настало нагло дезертирање новомобилисаног људства.

У извештају се наводи да су у борбама последњих дана погинула 122 неиријатељева војника међу којима командант чете четничке „летеће“ бригаде. Заробљено је преко 1.000 четника, већином ненаоружаних, новомобилисаних. Заплењено је 70 пушака, четворо кола муниције, 30 пољских телефона, 1 телефонска централа, 1 радио-станица и два радио-апарата.

Губици 2. дивизије износили су 14 погинулих и 30 рањених.²²

ДЕЈСТВА НА КОМУНИКАЦИЈИ КРУШЕВАЦ — СТАЛАБ И НА ПОДРУЧЈУ ЖУПЕ

Штаб 2. пролетерске дивизије 24. септембра 1944. године обавестио је бригаде да непријатељ у извлачењу снага из Грчке користи комуникацију Сталаћ — Крушевац — Трстеник — Краљево.

²¹ Архив ВИИ, кут. 733, бр.рег.9/25; М. Мадих, н.д., стр. 125.

²² Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 9/26.

Да би се ослободила долина Западне Мораве и ликвидирали непријатељеви гарнизони у Крушевцу, Трстенику и Врњачкој Бањи, било је потребно онемогућити непријатељу коришћење комуникација у долини Западне Мораве. С тим циљем је штаб 2. пролетерске дивизије 24. септембра издао наређење 3. српској бригади да (без једног батаљона) ноћу између 24. и 25. септембра поруши и за дуже време онеспособи железничку пругу и друм Крушевац — Сталаћ, а с једном четом да врши демонстративан напад на непријатељев гарнизон у Крушевцу. Бригади је наређено да рушење на путу и на железничкој прузи почне када падне мрак и да их руши преко целе ноћи обезбеђујући се од могуће интервенције непријатеља.²³

Дејства су се развијала према следећем:

— у ноћи између 23. и 24. септембра две чете 1. батаљона 3. српске бригаде извршиле су напад на Немце и белогардијце, утврђене у бункерима на железничкој станици Бунис на прузи Сталаћ — Ниш. Напад није успео услед недовољног сксплозива, као и због тога што су Немци и белогардијци, ојачани тенковима и оклопним возом, контролисали железнички саобраћај и онемогућили прилаз и организован напад на пругу;

— у ноћи између 24. и 25. септембра 1. и 2. батаљон 3. бригаде извели су акцију на комуникацији Крушевац — Сталаћ и порушили мост и пругу, а 1. чета 4. батаљона је демонстративно нападала на Крушевац и протерала делове непријатеља до реке Расине, а у зору се повукла на свој полазни положај.²⁴

У међувремену је око 3.000 четника напало новоформирану 6. српску бригаду. Четници су успели да је иотисну на положај Мурина — к. 344 — к. 274 — к. 261 — к. 322. Пошто су заузели Александровац четници су намеравали да овладају грebenом Копаоника да би тамо створили базу за напад на слободну територију Жупе и Расине.²⁵

Да би зауставио, разбио и уништио непријатеља на подручју Александровца, штаб 2. дивизије је у про-

²³ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 9/33.

²⁴ Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2.

²⁵ Ј. Вукотић, н.д., стр. 459.

тивнапад увео 6. српску и 4. пролетерску бригаду, док је 3. српску бригаду (без јединог батаљона који је ојачао 4. пролетерску бригаду) аигажовао у рејону села Доњег и Горњег Степоша, Трмчара, Малог Шиљеговца и Каоника да држањем положаја ових села затвара правце који воде од Крушевца.

Противнапад је успео. Јединице 4. пролетерске и 6. српске бригаде су повратиле Александровац одбацивши четнике на линију Парлог — Кључ и у правцу села Витановаца. Штаб 2. пролетерске дивизије је 26. септембра 1944. године наредио 3. српској бригади да нападне непријатеља на положају Косапинац (к. 253) — Церова — Старо Лојзе — Слатина, а један батаљон да постави на линији село Трмчаре — село Ломница ради обесбјеђења од Крушевца.²⁶ Према овом задатку 2. и 4. батаљон су извршили напад ноћу између 26. и 27. септембра. Оштре борбе су водили у селу Церовцу, Гарима и Мешеву, одакле су успели да потисну непријатеља наневши му губитке од 23 мртва и већи број рањених, а сами су имали 4 погинула и 17 рањених бораца. За то време остали делови бригаде су се налазили у рејону села Доњег Степоша и Трмчара у приправности за дејство.

Штаб 2. дивизије је очекивао да ће четници покушати продор и на десну обалу Расине, према Јастрепцу, па је одлучио да их предухитри. Ради тога је наредио да 27. септембра у 20,00 часова 3. српска бригада главним снагама напада четнике правцем село Мешево — село Дољани — село Себечевац, на положајима Горњи и Доњи Степош — Шаврани, а помоћним снагама с правца село Жабари — село Парлог и да спречава продор непријатеља у правцу Јастрепца.²⁷

Бригада је у ноћи између 27. и 28. септембра предузела напад који се продужио и 28. септембра. Без јачег отпора непријатељ је одбачен у правцу Крушевца на линију село Гари — село Вучак. Том приликом заробљено је 20 четника и заплењено 6 кола разне муниције. Бригада је имала два погинула борца. После ових борби 28. септембра бригада је остала на положајима код села Жабара, Мешева и Горњег Степоша.²⁸

²⁶ Архив ВИИ, кут. 732-А, бр. рег. 13/3.

²⁷ Архив ВИИ, кут. 732-А, бр. 14/3.

Двадесет деветог септембра штаб 2. пролетерске дивизије је обавестио штаб 3. српске бригаде да су 4. пролетерска и 6. српска бригада у тродневним борбама против четничких јединина на сектору Крушевац — Александровац постигле значајне резултате и нанеле непријатељу осетне губитке. Ради потпуног разбијања непријатеља и чишћења подручја Жупе од четника наредног дана је планирано да јединице дивизије изврше енергичан удар и протерају непријатеља са ове територије.

С тим у вези је наређено да 4. пролетерска бригада напада четнике на подручју Александровац — Жупа и да широким фронтом избије на комуникацију Трстеник — село Стопања; да 6. српска бригада с простора Жабари — Себечевац — Доњи Ступањ — Павлово брдо напада четнике и садејствује 4. пролетерској бригади, а да 3. српска бригада, после поласка 6. бригаде на одређено подручје, са два батаљона поседне рејон село Мешево — село Горњи Степош, а осталим јединицама рејон село Аомница — село Трмчаре — село Модрица. Њен је задатак био да спречи дејство и покрет непријатељевих снага преко овог простора и да извиђа и обавештава о кретању непријатеља, нарочито од Крушевца према Сталаћу и селу Каонику.²⁹

Сутрадан, 30. септембра, 3. српска бригада је добила задатак да спречи пребацивање непријатељевих снага на десну обалу реке Расине и да уиути једну чету у село Витановац да прими од 6. бригаде тешке рањенике, припремљене за евакуацију. Међутим, истог су дана четници, подржани са 4 немачка тенка, напали положаје 3. српске бригаде на линији Мешево — Дољане — Себечевац. Под притиском јачих непријатељевих снага 3. бригада се повукла на десну обалу Расине, где је посела нов положај на линији село Витановац — село Буковица.

Првог октобра, приликом пребацивања на леву обалу Расине ради повезивања са 6. српском бригадом батаљони 3. српске бригаде налетали су на непријатељеве заседе. Изненађени, они су одступили на десну обалу Расине, на полазни положај Ломница — Трм-

²⁸ Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2.

²⁹ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 9/35.

чаре — Наупаре — Буковица. У току дана и непријатељеви делови су се повукли са леве обале Расине на положај село Гари — село Вучак.

Већ сутрадан, 2. октобра, из долине Западне Мораве око 5.000 четника и припадника Српске државне страже, које је подржавало 15 немачких тенкова, извршило је напад на положаје 3. и 6. српске бригаде. Непријатељ је нападао из два правца: од села Мешева преко Дољана и Себечевца и од села Голубовца преко Парлога и Жабара. Са положаја на линији Парлог — Себешевац 3. и 6. бригада одбиле су напад непријатеља. При том је 3. бригада нанела непријатељу губитке од 6 погинулих, 10 рањених, а уништила је и два тенка. Међутим, напад на положај Горњи Степош — Мешево изведен је много јачим снагама и уз помоћ већег броја тенкова који су пристигли из Крушевца. Противтенковски вод бригаде, под командом заменика командира Пратеће чете Живка Томића, сачекао је да непријатељеви тенкови приђу на 200 метара. У почетку су прецизном ватром два тенка онеспособљена. Непријатељ је поновио напад тенковима. Малобројна оруђа противтенковског вода нису могла потпуно зауставити тенкове. Зато су два батаљона, која су бранила ове положаје, приморана да се повуку према положајима 6. бригаде. У овој борби бригада је имала једног рањеног борца.¹⁰

После ових борби 3. српека бригада је организовала одбрану на линији село Трмчаре — село Наупаре — село Буковица са основним задатком да затвара правац од Крушевца.

О последњим борбама је штаб 3. српске бригаде 4. октобра доставио извештај штабу 2. пролетерске дивизије у коме, поред осталог, пише: „Наша два батаљона, који су били на положају с. Г. Степош — с. Мешево, нису могли да се одрже због тога што је непријатељ био јак и што је имао тенкове... Молимо, ако имате нагазне mine, да нам пошаљете бар неколико комада да минирамо друм...”.

На крају извештаја дат је распоред јединица бригаде према следећем: 1. батаљон брани рејон у захвату села Ломнице, 2. батаљон рејон код села Буковице,

²⁵ Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2 и 2/2.

а 4. батаљон рејон код села Трмчара. Трећи батаљон се налазио у заштити тешких рањеника, припремљених за транспорт у савезничке болнице.

Дан касније минерско одељење бригаде је поставило мања минска поља код села Степоша и Липовца."

БОРБЕ У ДОЛИНИ МОРАВЕ

Да би ситуација и ток борби које су вођене у долини Јужне и Велике Мораве у првој половини октобра 1944. године били јаснији, изнећемо сажето услове у којима су ове борбе вођене.

Док су јединице Оперативне групе дивизија, 1. пролетереког и 12. ударног корпуса НОВЈ водиле борбе за линију Суворов — Рудник — Венчац — Букуља — Космај, на истоку Србије, између Велике Мораве и Тимока и на ширем подручју Ниша, јединице 13. и 14. корпуса НОВЈ водиле су тешке и врло успешне борбе против немачких трупа које су улагале крајње напоре да задрже ова значајна подручја ради извлачења своје Групе армија „Е" из Грчке и Македоније.

После споразума између владе СССР-а и Националног комитета ослобођења Југославије јединице 2. и 3. украјинског фронта Црвене армије и јединице НОВЈ почеле су заједничке операције за ослобођење источних дела Србије да би касније продужиле дејства и ка Београду.

Покушај немачке Врховне команде на Балкану да задржи снаге Црвене армије и НОВЈ у долини Тимока и спречи њихово продирање у долину Велике Мораве није успео. Нису успела ни настојања Немаца да спрече продор дивизија 1. армијске групе НОВЈ са запада и југа ка Београду. Зато су сву пажњу усмерили да задрже долину Велике и Западне Мораве и комуникације у њима.

Првих дана октобра 1944. долина Велике Мораве иостаје најважнији простор балканског ратишта. Према њој су са истока и запада наступале јединице НОВЈ Југославије и Црвене армије. Основна замисао дејства НОВЈ и Црвене армије била је да се што пре из-

³¹ *Зборник*, том I, књ. 12, бр. док. 202.

бије у долини Велике Мораве, прекину трансконтиненталне комуникације и пресече одступница немачкој Групи армија „Е“ из Грчке и Македоније на простор северно од Саве.

Десетог октобра 1944. године врховни командант НОВЈ маршал Тито издао је наређење 1. армијској групи НОВЈ, а Команда 3. украјинског фронта Црвене армије Команди 4. гардијског механизованог корпуса да своја дејства усмере на ослобођење Београда. Истог дана увече предњи делови 68. стрељачког корпуса Црвене армије и 14. корпуса НОВЈ избили су са истока на Велику Мораву. Ноћу између 9. и 10. октобра 5. и 21. ударна дивизија НОВЈ кренуле су са запада, из рејона Аранђеловца и Тополе ка Великој Морави. Сутрадан, 10. октобра 1944. године, у рејону Смедеревске Паланке, Велике Плане и Нагалинаца састали су се делови 1. армијске групе НОВЈ и 3. украјинског фронта Црвене армије.

Избијањем јединица НОВЈ и Црвене армије у долину Велике Мораве онемогућено је повлачење немачких снага са југа ка Београду. У овако критичној ситуацији за непријатеља настало је нагло осипање у редовима квислинга, нарочито четника. Ослобођење највећег дела Србије створило је велико расположење народа и учвршћена је вера у победу која се манифестовала великом спремношћу целог народа да се до краја жртвује и да што већи прилог коначном ослобођењу земље.

Уочавајући опасност од дејства Групе армија „Е“ с југа Балканског полуострва долином Јужне Мораве ка Београду и Подунављу, Врховни командант НОВ и ПОЈ је наредио 6. октобра команданту Главног штаба НОВ и ПО Србије да 13. корпус ослободи Ниш како би тај важан комуникацијски чвор у долини Јужне Мораве што пре био у рукама НОВЈ. Са делегацијом иове отечествено-фронтоске бугарске владе је на њену молбу постигнут споразум и утврђен план садејства јединица бугарске 2. армије и НОВЈ у операцијама на нишком правцу. Планом за извођење нишке операције предвиђено је да се пресецањем јужноморавског правца изолује немачка групација на простору Лесковац — Ниш, заим дејством јединица НОВЈ са југа, запада и севера, совјетских јединица са севе-

ра и бугарске 2. армије са истока униште непријатељеве снаге у рејону Ниша.³²

Ради садејства главним снагама НОВЈ на нишком иравцу 2. пролетерска дивизија је добила задатак да затвори правац Ниш — Сталаћ и напада на комуникације у долини Јужне Мораве, а 24. дивизија да дејствује на простору село Мрамор — село Дољевац — село Југобогдановац и затвори правце Ниш — Мрамор — Прокупље и Ниш — Дољевац — Прокупље. Због пребацивања 24. дивизије у зону Ниша извршено је померање 2. пролетерске дивизије. С тим у вези је заповешћу штаба дивизије³³ наређено 3. српској бригади да се постави у рејон село Доњи Ступањ — село Парлог — село Голубовац и да затвори правац и комуникацију Крушевац — село Стопања, а у случају потребе да садејствује у нападу јединицама 24. дивизије. Шестог и 7. октобра 1944. године 3. српска бригада се налазила у наведеном рејону, где се срећивала и припремала за предстојећа дејства.

Осмог октобра 3. бригада је посела и рејон села Себечевца и Дољана.³⁴ Истог дана око 11,00 часова четници су, уз подршку 8 немачких тенкова, предузели напад из Крушевца ка Разбојни на положаје 3. и 6. српске бригаде, али су одбијени. У краткој али жестокој борби четници су изгубили око 50 људи; уништен је и један немачки тенк. Губици 3. српске бригаде су износили 6 погинулих.

После ове борбе 3. бригада је заузела следећи распоред: штаб бригаде са приштапским деловима, позадином и 3. батаљоном у селу Себечевцу; 1. батаљон у селу Дољану; 2. и 4. батаљон у селу Ступњу.

У вези с нападом 13. и делова 14. корпуса НОВЈ, совјетског 1. утврђеног рејона и бугарске 2. армије на Ниш 2. пролетерска дивизија је добила задатак да ноћу између 10. и 11. октобра с положаја Великог Јасрепца активно дејствује против непријатељевих снага у долини Јужне Мораве, затвори правац Сталаћ — Ниш и спречи интервенцију Немаца из долине обе Мораве у правцу овога града. Ради тога је штаб 2. про-

³² *Ослободилачки рат*, књ. II, стр. 303 и 304.

³³ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/7.

³⁴ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/8.

летерске дивизије 10. октобра оријентисао 3. српску бригаду на долину Јужне Мораве.³⁵ Њен задатак је био: да изврши потребна запречавања, рушења и минирања, да ликвидира постојећа упоришта непријатеља, да поседне погодне положаје на одсеку село Бунис — село Трањане и да спречи интервенцију непријатеља из Сталаћа ка Нишу. Овај задатак бригада је извршавала без једног батаљона који је дејствовао на комуникацији Крушевац — Сталаћ ради затварања овог правца и спречавања непријатељеве интервенције од Крушевца.³⁶

У ноћи између 10. и 11. октобра 4. батаљон је оштетио железнички мост у Бунису и порушио око 70 м пруге — непријатељ у свом упоришту у Бунису није уништен, јер је имао јаке снаге добро утврђене. Трећи батаљон је срушио један већи пропуст и разорио пругу у дужини од око 30 метара, ликвидирао непријатељево упориште у Доњем Љубешу и протерао око 150 белогардијаца. Истовремено је 2. батаљон код села Кормана порушио пругу у дужини од 75 м, а 1. батаљон је оштетио комуникацију између села Каггиције и села Гаглова. После ових акција 3. бригада се извукла на своје полазне положаје: 1. батаљон у рејон села Лешчанице и Трњана; 2. батаљон у рејон села Малог Шиљеговца и Гаглова; 3. батаљон у рејон села Пањковца и Буниса; 4. батаљон и штаб бригаде са приштапским јединицама у рејон села Великог Шиљеговца.³⁷

Једанаестог октобра 1944. године штаб 2. пролетерске дивизије обавестио је јединице да је операција за ослобођење Ниша успорена, јер се закаснило са концентрацијом снага за непосредан напад.³⁸ То је била последица неизвршења задатака бугарске 2. армије. Због тога је штаб 3. украјинског фронта Црвене армије интервенисао код бугарске 2. армије. У овој ситуацији штаб 3. српске бригаде затражио је одобрење од штаба 2. пролетерске дивизије да се бригада не повлачи са комуникације Сталаћ — Житковац, јер се

³⁵ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/9.

³⁶ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/11.

³⁷ Архив ВИИ, кут. 737, бр. рег. 35/3.

³⁸ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/14.

рушење и мииирање комуникациЈе ирема њиховоЈ иро-
цени могло обавити и по дану.

У ноћи између 11. и 12. октобра 1. батаљон је по-
рушио пругу код Трњана у дужини од 50 м, а код Кор-
мана у дужини од 15. м. Рушење је извршено дизањем
пруге и уређаја на њој. Трећи батаљон Је ликвидирао
непријатељева упоришта у Трубареву и Бунису. Не-
пријатељ је из својих утврђења пружио жилав отпор,
али је разбијен. Том приликом је имао 15 погинулих
и 40 рањених војника; заплењено је 90 сандука експлозива,
1 радио-апарат, 100 топовских граната, много
пушчане муниције и друге опреме. Прекинуте су и те-
лефонско-телеграфске везе између Сталаћа и Ниша.³⁹

Дванаестог октобра је 2. батаљон 3. српске брига-
де напао непријатеља из рејона Крушевца, али није
имао успеха, док је 1. батаљон напао упориште непри-
јатеља у железничкој станици Корман; непријатељ је
успео да се извуче пошто је претходно запалио стани-
цу. Трећи батаљон је ликвидирао непријатељево упо-
риште у Церову. Том приликом је око 60 војника из-
бачено из строја, а уништен један тенк и заплењено
око 1800 кг експлозива. Затим је ослободио село Бра-
љину; непријатељ се повукао у Сталаћ. Одмах затим 1.
батаљон је из рејона Љубеша први пут ухватио везу
са 32. стрељачким пуком совјетске 223. стрељачке ди-
визије на простору село Ресник — Сокобања.

Истог дана пред мрак штаб 2. пролетерске диви-
зије је наредио 3. српској бригади да ноћу између 12.
и 13. октобра пребаци јединице на комуникациЈу Кру-
шевац — Сталаћ. Затварање ове комуникације тре-
бало је постићи поседањем и држањем појединих по-
годних положаја у њеном захвату, а рушењем и запре-
чавањем потпуно је онеспособити за употребу. Овим
је бригада требало да штити десни бок јединица 14.
корпуса НОВЈ и Црвене армије које су чистиле доли-
ну Велике Мораве од непријатеља.⁴⁰

Тринаестог октобра је штаб бригаде обавештен да
ће у њен рејон стићи једна бригада 24. дивизије НОВЈ.
Ради тога је наређено да се 3. српска бригада преба-
ци у рејон села Ломнице и села Буковице. Бригади је

³⁹ " Архив ВИИ, кут. 737, бр. рег. 41/3.

⁴⁰ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/20.

наређено да у овом рејону ухвати тактичку везу са јединицама Црвене армије које су се налазиле на положајима село Витановац — село Јабланица.⁴¹

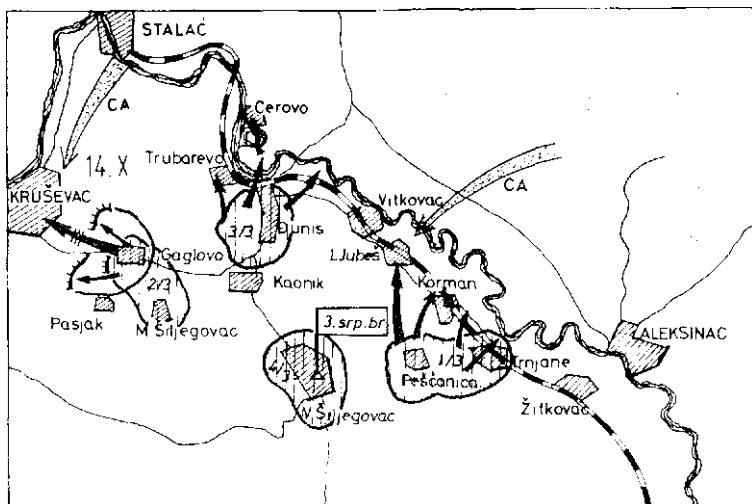
У ноћи између 13. и 14. октобра 3. српска бригада је извршила премештање јединица и 14. октобра заузела простор село Мали Шиљеговац — село Ковиље — село Пасјак — Сталаћ — село Текија. Тада су добијени подаци да се у ширем рејону Крушевца налази око 5.000 немачких војника, четника Расинско-топличке групе корпуса и припадника Српске државне страже и белогардијског Руског заштитног корпуса. Поред немачке посаде, белогардијаца и недићеваца у Крушевцу и четничке спољне одбране на линији село Липовац — село Врбница — село Тулеж, три четничка корпуса била су оријентисана на правац Врњачка Бања — Трстеник ради бочног обезбеђења саобраћајнице Крушевац — Краљево. Немачке снаге у Крушевцу располагале су јаком артиљеријом за подршку и једном четом тенкова, коју су користили за маневар по граду и непосредној околини. Ненријатељ је био забринут за своју судбину, а међу припадницима разних војски дошло је и до међусобног неповерења и трвења. Истовремено су добијени подаци да јединице Црвене армије воде борбе у Поморављу, да су већ прешле Велику Мораву и да продиру у правцу Крагујевца и Крушевца.

У таквој ситуацији је штаб 2. пролетерске дивизије хитно наредио 3. српској бригади да утврди тачно стање код непријатеља у Крушевцу и да у случају брзог продора јединица Црвене армије у Крушевац упуту један батаљон да успостави и одржава ред у граду, а остале јединице да размести у рејону села Пепељевца, села Мачковца и села Глободера.

Четрнаестог октобра 1944. године око подне, док је четнички командант Топличко-расинске групе корпуса говорио насилно прикупљеном становништву у граду, јединице 64. стрељачког корпуса Црвене армије и 2. батаљон 3. српске бригаде НОВЈ у незадрживом јуришу ушли су у Крушевац. Кратак и слаб отпор непријатеља брзо је разбијен. Том приликом су погинула два борца 3. бригаде. Увиђајући да не могу одбранити Крушевац, Немци су се повукли у правцу Краље-

²⁵ Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2 и 2/2.

ва, док су се четници, спасавајући главе паничним бекством, истовремено повукли левом и десном обалом Западне Мораве у правцу села Брезовице. Трећи батаљон је известио штаб бригаде да су Немци при поплачењу срушили мост на Морави код Сталаћа.

Затварање комуникације: Крушевац — Сталаћ — Житковац (11—14. X 1944. год.).

У ноћи између 14. и 15. октобра утврђено је да се немачке јединице новлаче долином Западне Мораве прашцем Трстеник — Краљево, а четничке снаге правцем Глободер — Бучје — Брезовица.

После ослобођења Крушевца 3. српска бригада је, заједно са осталим јединицама 2. пролетерске дивизије, оријентисана долином Западне Мораве са задатком да у садејству са 64. стрељачким корпусом Црвене армије ослободи Краљско. Већ 16. октобра 1944. године јединице 2. пролетерске дивизије наступајући у више колона обема обалама Западне Мораве заједно са јединицама 64. стрељачког корпуса Црвене армије ослободиле су Трстеник. Немачке и четничке снаге су

се повукле ка Врњачкој Бањи и Краљеву. Трећа српска бригада је тога дана разоружала око 120 четника и запленила 7 пушкомитраљеза, 80 пушака и 17 кола разног ратног материјала.⁴²

БОРБЕ НА ПРАВЦУ КРАГУЈЕВАЦ — КРАЉЕВО

Када су ослобођени Ниш и долина Велике Мораве и пресечене трансконтиненталне комуникације у њој, немачка Група армија „Е“, која је у то време имала више од 300 хиљада војника, била је одсечена у Грчкој и Македонији, те није ни покушавала да се даље пробија долином Мораве. Своје извлачење наставила је преко Косова и по тешко проходним путевима југозападне Србије и Санџака ка долини Дрине и Сарајеву.

За извлачење соиствених снага ибарском и западноморавском долином на запад немачки 34. армијски корпус образовао је обезбеђехве у виду ширег мостобрана на линији Чачак — Краљево — Крагујевац.

За што јачу одбрану Краљева непријатељ је привукао немачки 14. брдски ловачки пук 7. СС дивизије „Принц Еуген“, 749. пешадијски пук 117. ловачке дивизије, делове 1. брдске и 104. ловачке дивизије и велики број других самосталних својих и квислиншких јединица. Због значаја Краљева као саобраћајног чвора, јер се ту стичу везе од Крушевца, Крагујевца и Косовске Митровице, Немци су га упорно бранили и предужимали све мере да га још више утврде и ојачају. За његову одбрану располагали су и јаком артиљеријом, минобацачима и делом оклопних јединица. Западно од Трстеника Немци су посели положај са предњим крајем на линији село Врњци — село Брезовица са борбеном групом „Биргемајстер“ јачине једног пука и једног дивизиона. Пошто је правац Косовска Митровица — Рашка — Краљево добио оперативни значај, Немци су у рејон Краљева прикупљали и друге јаке снаге да би одбрану тог рејона што боље организовали и бранили по цену највећих жртава све док се и последњи делови Групе армија „Е“ не повуку долином Западне Мораве на северозапад.

⁴² *Хронологија ослободилачке борбе*, стр. 982.

За разбијање мостобрана у рејону Краљево и напад на правцу Краљево — Чачак упућене су 2. пролетерска дивизија НОБЈ и 223. стрељачка дивизија Црвене армије. Њихов је задатак био да штите са југа јединице које су водиле борбе за ослобођење Београда и Крагујевца и да пресеку правац одступања немачке Групе армија „Е“, која је настојала да се извуче долином Ибра и Западне Мораве према Дрини.

Штаб 2. дивизије је са командом 223. стрељачке дивизије Црвене армије 16. октобра 1944. године израдио план дејства на правцу Трстеник — Краљево. Планирано је да 113. пешадијски пук 223. дивизије 64. корпуса Црвене армије, којег су подржавали неколико артиљеријских, минобацачких, противтенковских, самоходних и тенковских јединица, „каћуше“ и авијација, буде на главном правцу удара у захвату комуникације и железничке пруге Трстеник — Краљево, а да јединице 2. пролетерске дивизије нападају дуж леве и деене обале Западне Мораве и обезбеде бокове совјетској 223. дивизији. Такође је требало да се убацују у позадину непријатељевог распореда.⁴³

С тим у вези 3. српска бригада је добила наређење да 17. октобра после пола ноћи поће левом обалом Западне Мораве према Краљеву, избије на линију село Чукојевац — село Раваница и терен кроз који прође очисти од четничких остатака и других квислинга. Преко Гледићких планина, као своју десну побочницу, требало је да упуту један батаљон, који би што дубље упадао у распоред непријатеља и обухватао његово лево крило и бок.

Седамнаестог октобра око 04.00 часа 3. српска бригада извршила је марш у три колоне: 3. батаљон, као десна маршевска колона, маршовао је правцем село Велика Крушевица — село Шашиловац — село Мала Дренова; 1. и 2. батаљон, у улози средње маршевске колоне, правцем село Јасика — село Урошевица — село Трагаре — село Мијајловац; 4. батаљон, као лева маршевска колона, правцем село Јасика — село Беле Воде — село Богдање.

Колоне су чистећи терен заробиле око 140 четника и заплениле 90 пушака, 7 пушкомитраљеца, 27 кола

⁴³ Зборник, том I, књ. 18, бр. док. 112. л, Ц'и"

муниције и други материјал. Након достизања маршевског циља бригада је делом снага затворила правце који воде од Краљева према селу Сирчи и селу Оплањима.⁴⁴

Осамнаестог октобра 3. српска бригада је продужила дејства на левој обали Западне Мораве. Штаб 3. српске бригаде известио је штаб 2. пролетерске дивизије да је на линији село Чукојевац — село Годачица лева колона бригаде наишла на око 150 Немаца из борбене групе „Биргемајстер“, који су покушали да заузму положаје Јеринин град — село Грабовац и бочном ватром туку јединице које продиру десном обалом Западне Мораве. Истовремено са Немцима на ове положаје избио је 2. батаљон 3. бригаде са друге стране, те се развила жестока борба у сусрету. Командант 2. батаљона уочио је да је онај ко први заузме Њувик Јеринин град добио битку и јуришао је на њега. Али, то су уочили и Немци, па су јуришали са друге стране. Најетала је трка ко ће пре. Стигао је и 4. батаљон, који се кретао лево од 2. батаљона. Заједничким напорима оба батаљона слоњен је отпор немачких војника. После оштре борбе Немци су протерани у правцу реке. На Јеринином граду је остао 2. батаљон, а 4. батаљон је продужио наступање у правцу села Чукојевца, где је наишао на слабије немачке јединице и протерао их ка Краљеву. Одушевљена дејством 4. батаљона група совјетских бораца чамцем је прешла Западну Мораву и грлећи борце батаљона одала им признање за постигнути успех.

У овим борбама Немци су имали велике губитке у погинулим и заробљеним а бригада 1 погинулог и 1 теже рањеног борца. Заплењено је 100 пушака, 8 пушкомитраљеза, 2 противтенковска топа, 3 минобацача, 1 камион муниције и друга опрема.

За то време је 3. батаљон, као десна колона потпуно изненадио четнике у селу Риљцу, растерао их и запленио 4 камиона, 1 путнички аутомобил, 18 резервних цеви за пушкомитраљез, 110 пушака и архиву четничког команданта Србије генерала Трифуновића

⁴⁴ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/27.

Истог дана увече јединице 3. бригаде су избиле на линију село Угљарево — село Чукојевац — село Годачица.⁴⁵

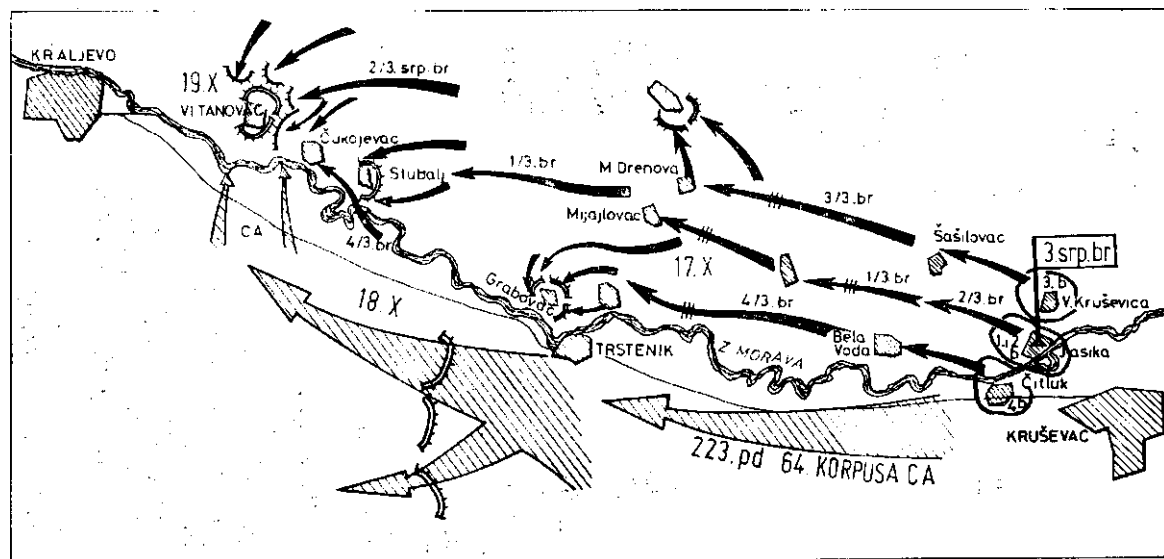
Сутрадан, 19. октобра, наступајући преко Гледићке планине, бригада је избила на леву обалу Груже и наставила да води борбе против непријатеља. Први батаљон је стигао у село Стубал и у покрету заробио два немачка војника; 2. и 3. батаљон нису успели у нападу на Витановац и к. 251 јер су их Немци дочекали врло енергично. Непријатељ је имао 21 погинулог војника, а 2. батаљон 6 погинулих и 4 рањена борца. Истовремено је 4. батаљон уз садејство једне чете црвеноармејаца и једне чете 2. батаљона 3. бригаде одбијао нападе Немаца на триг. 297 и чукојевачко гробље. Непријатељ је са око 700 војника снажно нанашао уз подршку артиљерије и минобацача. Сви напади су одбијени упорном одбраном 4. батаљона и бочним дејством суседних чета. Друга чета 2. батаљона прецизним бочним дејством по непријатељу омогућила је противнапад 4. батаљона. Обострани губици су били осетни. Само је десетар 2. чете 2. батаљона Миодраг Лејавец избацио из строја 12 немачких војника. Непријатељ је имао укупно око 50 погинулих и више рањених војника, а 4. батаљон 5 погинулих и 21 рањеног борца.⁴⁶

Авадесетог октобра 1. и 2. батаљон са једном четом 4. батаљона поново су извршили напад на утврђене положаје непријатеља у рејону села Витановца. Циљ напада је био да се заузме железничка станица у Витановцу и прекине веза између Краљева и Кнића. Међутим, ни овај напад није успео због јаког дејства непријатељеве артиљерије, жилавог отпора са добро утврђених положаја и недостатака тешких оружја за подршку. Том приликом је 3. бригада имала 6 рањених бораца.

Сутрадан, 21. октобра око 05,00 часова, 3. батаљон је обновио напад на железничку станицу Витановац. Јачина непријатеља у рејону Витановца процењена је на око 1.000 војника 7. СС дивизије „Принц Еуген“. Немци су село и засеке организовали за одбрану тако што су уредили зграде као ватрене тачке

⁴⁵ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/28.

⁴⁶ Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 47/4.

Ајство 3. бригаде са јединицама 223. дивизије Црвене армије
(17—20. X 1944. год.).

и изградили велики број бункера и препрека, које су заштитили жичаном оградом. Батаљон је у првом налету овладао станицом, али ју је непријатељ противнаиадом повратио. Две чете батаљона повукле су се преко реке Груже, а једна чета северно од Витановца. Ту је батаљон прешао у одбрану. У овом нападу непријатељ је имао 5 погинулих и више рањених војника, док је батаљон прошао без губитака.⁴⁷

Истог дана 4. батаљон је са свог положаја одбио један напад непријатеља. Том приликом су Немци имали 2 погинула војника, а 4 су заробљена; заплењен јо један пушкомитраљез и нешто ратне опреме.

Двадесет другог октобра делови 3. српске бригаде су, уз садејство једног батаљона 223. стрељачке дивизије Дрвене армије, поново напали непријатеља у рејону Витановца, али ни овај напад није дао очекиване резултате због све живљег отпора Немаца у селу и на околним утврђеним положајима. У исто време њен 3. батаљон је нападао непријатеља у селу Милачићима. Губици непријатеља у току ових напада процењени су на 3 погинула, 16 рањених и 14 заробљених.⁴⁸

Двадесет трећег октобра настављене су борбе. У 10,00 часова је командант совјетског јуришног батаљона обавестио штаб 3. бригаде да ће њихова артиљерија извршити припрему напада по непријатељевим положајима у рејону Чукојевца. Истовремено је замолио да 3. бригада напада ове положаје и освоји железничку станицу Витановац, како би олакшала напад јединица 223. стрељачке дивизије Црвене армије.

Командант совјетске 223. стрељачке дивизије је одложио напад за два часа по подне. Не знајући за одлагање напада, три батаљона 3. српске бригаде и две совјетске чете, које су садејствовале бригади, подишли су непријатељевом положају, како је то било планирано. Борбени поредак је чекао артиљеријску припрему напада да би у одређеном часу прешао у напад. У 14,00 часова командант 223. дивизије Црвене армије обавестио је команданта јуришног батаљона и штаб 3. бригаде да Немци беже из Витановца и да треба што пре прећи у напад. Када је бригада крену-

⁴⁷ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/30.

⁴⁸ Архив ВИИ, кут. 732-А, бр. рег. 47/4.

ла у напад, испоставило се да се Немци налазе у селу и упорно бране утврђене положаје, те је напад одбијен. Очигледно је било да се утврђени положаји не могу освојити без подршке артиљерије и тенкова. Штаб 3. српске бригаде предложио је команданту совјетског јуришног батаљона да од свог команданта дивизије затражи раније планирану артиљеријску подршку напада, што је он и учинио. Међутим, командант 223. совјетске дивизије одустао је од напада и наредио да се јединице ове дивизије повуку на полазне положаје. Обавестио је да ће се напад на Краљево извршити десном обалом Западне Мораве. За овај случај тражио је да 3. српска бригада мањим деловима напада непријатеља у рејону Витановца и веже за себе што веће непријатељеве снаге, што би олакшало напад совјетске 223. дивизије. Нови напад су извршили делови 1. и 2. батаљона 3. српске бригаде; при томе су имали три погинула и 16 рањених бораца. Непријатељеви губици оцењени су као већи.⁴⁹

И 24. октобра није дошло до значајнијих промена на положајима обеју страна. Трећа српска бригада се налазила на истим положајима. У току дана је мањим деловима повремено нападала и везивала непријатеља за себе. Сутрадан 25. октобра обновила је напад на непријатеља између Витановца и Чукојевца, после којег су се јединице 3. бригаде повукле на полазне положаје. Бригада је и.мала 2 погинула и 8 рањених бораца.

Штаб 2. пролетерске дивизије 25. октобра је обавестио штаб 3. српске бригаде да непријатељ упорно брани добро утврђене положаје са предњим крајем одбране на линији село Врба — село Ратина — село Кованлук — село Витановац — Велика Борча са циљем затварања комуникације Врба — Краљево, упорне одбране краљева и обезбеђења одступнице својим јединицама које су се овим правцем повлачиле из Грчке и Македоније.

Пошто су Немци ојачали одбрану Краљева на десној обали Западне Мораве, тежиште напада 2. пролетерске дивизије и совјетских снага пренето је на њену леву обалу, на правац село Чукојевац — село Витановац, ради заузимања Шумарица и пресецања правца

⁴⁴ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/27.

Краљево — Чачак. Према постигнутом споразуму совјетска 223. стрељачка дивизија требало је да 26. октобра у 05,00 часова изврши напад правцем Чукојевац — Витановац, овлада овим положајима и избије на Шумарице. У вези са овим 3. српској бригади је наређено да садејствује нападу совјетске 223. дивизије дејством на правцу Витановац — Шумарица — Велика и Мала Борча. После извршеног напада требало је да поседне положаје на линији село Сирча — село Поповићи — село Милочај, одакле би одржавала чврсту везу са деловима Црвене армије и дејствовала на комуникацији у долини Западне Мораве (Краљево — село Мрчајевци), пружајући помоћ партизанском одреду „Јово Курсула“ на подручју Бапекког Поља.⁵⁰

Двадесет седмог октобра, после артиљеријске припреме, јединице 3. бригаде су прешле у напад на одређеном правцу (Витановци — Шумарица — Борча). До почетак јуриша борбени поредак бригаде је пришао непријатељевом предгђем крају одбране на око 300 м: 2. батаљон са леве обале Гружа; 4. батаљон пред линију Шумарица — к. 260; 1. батаљон пред к. 474 и к. 487; 3. батаљон пред положај Мала Борча — к. 508.

У нападу непријатељ је протеран из Мале Борче али је Велика Борча остала у његовим рукама. Непријатељ се повукао и са Шумарице. Ипак је противнападом повратио овај положај. То је постигао највише због небудности и неорганизованости јединица 3. бригаде. Наиме, 4. батаљон после избијања на Шумарице није наставио са гоњењем, већ се забавио бригом око плена, што је непријатељ искористио да изврши противнапад и поврати раније положаје. У селу Витановцу непријатељ је и даље пружао веома јак отпор, те ово непријатељево упориште није ликвидирано.

У ноћи између 27. и 28. октобра напад на Витановац је поновљен са два батаљона 3. српске бригаде, али опет без успеха. Том приликом је, према процени штаба 3. бригаде, непријатељ имао 16 погинулих војника, а заплењен је 1 пушкомитраљез и 20 пушака.

У извештају штаба бригаде о овим борбама истакнуто је да јединице још увек немају потребна ис-

⁵⁰ Архив ВИИ, кут. 732-А, бр. рег. 76/3; *Зборник*, том I, књ. 14, Оп. док. 119

куства у подилажењу непријатељевом положају под заштитом и уз подршку артиљерије. Посебно је указао на слабости у коришћењу артиљеријске припреме за пребацивање јединица до јуришног положаја и приликом извршења јуриша.⁵¹

Двадесет осмог и 29. октобра на фронту код 3. српске бригаде и даље су вођене борбе локалног значаја. Обе стране су настојале да мањим нападима побољшају свој положај и да при том нанесу што веће губитке другој страни. Губици непријатеља у току ова два дана износили су око 40 погинулих, док је 3. бригада имала 2 погинула и 25 рањених бораца."

Штаб 2. дивизије је 30. октобра обавестио штабове бригаде да је примио обавештење совјетског генерала Миљајева да ће јединице Црвене армије према заповести њихове више команде бити повучене и да ће наставити дејства према северу. С тим у вези је 3. српској бригади наређено да делом снага смени совјетске јединице на одсеку Чемерница — Шумарице и да ове положаје организује за упорну одбрану. Главне снаге бригаде требало је и даље држати на положајима на одсеку од села Сирче до села Милавчића. Код Витановца совјетске јединице остале су на својим положајима.

Сумирајући дејства 3. српске бригаде од 16. до 30. октобра 1944. године од Крушевца до Витановца, видимо да је бригада водила готово непрекидне фронталне борбе уз подршку артиљерије и садејство пешадијских јединица Црвене армије. При томе је бригада стекла знатна искуства у вођењу напада уз подршку артиљерије и тенкова, а посебно фронталним нападима на јако утврђена упоришта и одсудно брањене положаје. Ово је било носебно важно, јер је бригада све чешће наилазила на јако утврђена упоришта и положаје, које су браниле добро наоружане и искусне немачке јединице. Одбрана непријатеља и на фронту и у дубини била је жилава. Уз масовну подршку артиљерије, минобацача и тенкова немачка пешадија је редовно и на свим правцима изводила противнападе. За одбрану својих положаја непријатељ је употре-

⁵¹ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/32.

⁵² Архив ВИИ, кут. 732-а, бр. рег. 47/4.

био све снаге и средства којима је у том тренутку располагао. Бранио је свако насељено место, сваки положај. И што су дубље иродирале, снаге 3. српске бригаде наилазиле су на све жилавији отпор. У овим борбама бригада је нанела непријатељу осетне губитке, али су и њене јединице претрпеле знатне губитке: погинуло је и рањено око 200 бораца.⁵³

Ове борбе на левој обали Занадне Мораве имале су посебан значај за 2. пролетерску и 17. источнобосанску дивизију НОВЈ јер је 3. бригада обезбеђивала њихова борбена дејства, затварала правце који су изводили на њихова крила и бокове и садејствовала нападима њихових главних снага на правцу Крушевац — Трстеник — Краљево и Крагујевац — село Мрчајевци — Чачак.

Значај задатка, борбени успеси и заједничке борбе са јединицама Црвене армије још више су подигли морал борачког састава 3. српске бригаде.

ДЕЈСТВА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ НОВЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

Штаб 2. пролетерске дивизије својим наређењем од 31. октобра 1944. године⁵⁴ упознао је јединице са ситуацијом и задатком дивизије: да до пристизања нових снага сама затвара правце од Краљева према Крушевцу и Крагујевцу. У вези с тим 3. српска бригада је добила задатак да организује одбрану на линији Чемерница — Шумарице — Витановац и десио према Великој и Малој Борчи и да затвара правац Краљево — Крагујевац.

Непријатељ је испред Краљева од делова три немачке дивизије, артиљерије и тенкова створио јаку одбрану чији се предњи крај протезао линијом Шумари — Брђанија — Заклопача — село Врба — село Витановац — Шумарице — Чемерница (к. 487) — село Велика Борча (к. 498). Испред предњег краја одбране била су постављена минска поља и жичане препреке. Посеђнуте положаје Немци су били утврдили и организовали не само за одбрану већ и за напад.

⁵³ *Зборник*, том I, књ. 14, бр. док. 150.

⁵⁴ *Зборник*, том I, књ. 14, бр. док. 119.

Целокупном одбраном Краљева руководио је негачки генерал Артур Милер. Њему су, поред раније напоменутих јединица, стајали иа располагању један батаљон 22. пешадијске дивизије и стрелачки батаљон „Родос“ (пребачени из Солуна ваздушним путем) и железницом пристизале јединице 297. и 181. пешадијске дивизије. Поред ових немачких снага на положајима код Краљева стално су се смењивале и њихове друге јединице — једне су одлазиле, а друге пристизале. Њихово се бројно стање неирекидно мењало, а у свом саставу имале су приличан број тенкова, оклопних аутомобила и доста артиљерије. Дејствима на мостобран непријатељ је желео да на сваки начин спречи и нашим и совјетским јединицама да заузму Краљево све док из Ибарске клисуре не извуче све своје снаге. Да би у томе што боље успели, Немци су врло често прелазили у противнапад.

Према немачким снагама у Краљеву, јединице 2. пролетерске дивизије НОВЈ и Црвене армије заузима-ле су следећи распоред:

— совјетске артиљеријске и минобацачке јединице и неколико батаљона пешадије у рејону села Врбе и села Чукојевца;

— 3. српска бригада на линији Витановац — Шумарице (к. 314) — к. 474 — Савина стопа (к.527) — Мала Борча (к. 508);

— 4. пролетерска бригада на линији село Врба — к. 210 — к. 227;

— 6. српска бригада на линији к. 242 — к. 309 — Кава (триг. 550); њен 2. и 3. батаљон на правцу Крушевац — Трстеник — Врњачка Бања.

Штаб 2. пролетерске дивизије са приштапским јединицама налазио се у Врњачкој Бањи.

Краљевачки партизански одред „Јован Курсула“ одржавао је везу са деловима 3. српске бригаде на сектору Мала Борча — Милавчић — Витановац.⁵⁵

Првих десетак дана новембра вођене су свакодневне борбе локалног карактера уз артиљеријске двобоје, али оне нису довеле до промена ни на фронту напада, ни у систему одбране, јер су Немци испољавали највећи степен упорности. С друге стране, 3. српска брига-

⁴⁴ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/27.

да, као и остале јединице 2. дивизије, привремено је била у одбрани, изложена сталним ударима непријатељеве артиљерије и минобацача, на шта њен борачки састав није био навикао. Њему је, напротив, више одговарала примена слободнијег маневровања. Тако упорна одбрана Краљева може се објаснити његовим значајем у погледу извлачења Немаца са југа.

Првог новембра Немци су са једном четом пешадије и уз подршку артиљерије и минобацача предузели насилно извићање у правцу положаја Витановац — Шумарица (к. 314). У првом налету непријатељ је потиснуо једну чету 3. српске бригаде са положаја, али је она, подржана ватром суседа противнападом, повратила свој положај. Мада је борба трајала релативно кратко време, била је врло жестока и водила се прса у прса, те су и обограни губици били велики. Непријатељеви губици су процењени на 15 погинулих и 25 рањених, а чета 3. бригаде је имала 3 погинула и 7 рањених.⁵⁶

И сутрадан је непријатељ извео неколико мањих напада у правцу положаја 3. српске бригаде, који су одбитени.

Трећег новембра штаб 2. дивизије известио је Главни штаб НОВ и ПО Србије⁵⁷ да је фронт код Краљева последњих дана постао статичан и претворио се у одбрану достигнутих положаја. Трећа српска бригада и даље је држала положај Мала Борча — Чемерница — Шумарице — Витановац — Чукојевац. Четвртог новембра непријатељ је предузео два мања напада: један у 07,00 а други у 18,00 часова. Оба напада су одбијена. Немци су враћени на полазне положаје уз губитке од 20 погинулих и рањених, док је 3. бригада имала три погинула и четири рањена.⁵⁸

Петог новембра је 3. бригада организовала одбрану положаја на линији ушће реке Груже — лева обала Груже — Витановац — Милавчићи — Мала Борча (к. 508), а 6. новембра је штаб 3. српске бригаде известио штаб 2. дивизије о распореду својих јединица, који је био према следећем:

⁵⁶ Архив ВИИ, кут. 732-А, бр. рег. 47/4.

⁵⁷ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 11/3.

⁵⁸ Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 47/2.

— 1. и 2. батаљони у Битановцу, а по дубини на левој обали Груже;

— 4. батаљон на другом положају у рејону села Милавчића;

— 3. батаљон у ранијем рејону одбране.⁵⁹

Седмог новембра непријатељ је предузео напад са групом од око 200 војника на рејон одбране 4. батаљона. После једночасовне борбе напад је и овог пута одбијен, а непријатељ је на положају оставио 12 погинулих, а одвезао је око 20 рањених. Губици 4. батаљона износили су 3 погинула и 7 рањених бораца.

Сутрадан 8. новембра непријатељ је извршио напад на рејон одбране 2. батаљона са око 200 војника уз подршку 4 тенка. У првом налету Немци су успели да овладају положајима једне чете 2. батаљона, али су убрзо енергичним противнападом одбачени на полазне положаје уз губитке од 4 погинула и 10 рањених војника. У батаљону је рањен један војник. Истог дана бројно стање 3. српске бригаде износило је око 1800 војника.⁶⁰

Деветог новембра штаб 2. дивизије је обавестио 3. српску бригаду да ће је према одлуци штаба 14. корпуса НОВЈ сменити 18. српска бригада 25. ударне дивизије. Након извршене смене требало је да се 3. српска бригада пребаци на простор село Оцаци — село Штулац — село Дубље ради краћег одмора и сређивања.⁶¹

Од 9. до 13. новембра 3. српска бригада је остала на одређеном одсеку одбране очекујући да је смени 18. српска бригада 25. дивизије НОВЈ, чије су јединице 12. новембра почеле пристизати у рејон Краљево са задатком да са две бригаде поседну положаје у рејону села Врбе (на правцу Краљево — Трстеник), а да са једном бригадом затворе комуникацију Краљево — Крагујевац. За то време јединице 3. бригаде су водиле само локалне борбе за спречавање насилног извиђања, које је непријатељ предузимао.

⁵⁹ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 11/11.

⁶⁰ *Зборник*, том I, књ. 14, бр. док. 186.

⁶¹ Архив ВИИ, кут. 737, бр. рег. 7/2.

Пошто је 18. српска бригада 25. дивизије пристигла у рејон одбране, 13. новембра је извршена организација а у ноћи 13/14. новембра и смена 3. српске бригаде. Након извршене смене 3. српска бригада се пребацила на простор села Оцака, Штулца и Дубља ради сређивања, попуње, одмора и припреме за нова дејства.⁶² На том простору је остала до 21. новембра 1944. године. За то време, поред одмора, попуње и сређивања, поједине јединице су свакодневно чистиле терен од четничких остатака и убачених непријатељских делова нарочито у околини Трстеника. По батаљонима је извођена јединична и четна обука, а остало време је било испуњено политичком и културно-забавном активношћу. Дивизијска и бригадна екипа за културно-забавни живот давале су успеле забавне програме за јединице и месно становништво.

Тих дана су по батаљонима формиране чете пратених (тешких) оруђа, чиме је осетно порасла њихова ватрена моћ. Бригада је попуњена новим наоружањем, средствима везе, комплетима за минирање и разминирање, лаким средствима за савладавање водених препрека и другим материјалом који је стизао из СССР-а. При штабовима батаљона и бригаде изводила се обука људства у руковању и употреби тих средстава.

Док је 3. српска бригада била на овом простору штаб 14. корпуса НОВЈ, који је у међувремену преузео команду над свим снагама НОВЈ ангажованим у борбама на простору Краљева, од 2. пролетерске и 25. дивизије је формирао ударну групу, која је требало да са деловима 223. стрељачке дивизије Црвене армије офанзивно дејствује према Краљеву.⁶³

Двадесет другог новембра јединице НОВЈ и бугарске 2. армије заузеле су Косовску Митровицу. Непријатељ је ужурбано извлачио снаге са Косова долином Ибра према Рашкој и даље у правцу Сјенице и Краљева. Тај правац је непријатељ обезбеђивао јачим снагама, које су чврсто, активно и уиорно држале поседнуте положаје и паралисале дејства јединица 2. проле-

⁶² Архив ВИИ, кут. 732-а, бр. рег. 74/4.

⁶³ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 11/25.

терске дивизије, совјетске 223. стрељачке дивизије и осталих наших снага. Требало је што више омегати извлачење непријатеља овим правцем. Зато је штаб 2. пролетерске дивизије 22. новембра издао наређење 3. српској бригади да изврши марш правцем Ново Село — село Драгосињци — село Церовак — село Готовац — село Матаруге, форсира реку Ибар на одсеку између села Канарева и села Замчана и да на одсеку село Маглић — Церје пресече комуникацију Косовска Митровица — Краљево.⁶⁴

На основу добијеног задатка штаб 3. српске бригаде је издао претходно наређење штабовима батаљона да своје батаљоне у току дана примакну комуникацији и припреме за предстојећи марш и дејства. Падом мрака предузет је наступни марш по батаљонима — у самосталним колонама. Марш је трајао целе ноћи између 22. и 23. новембра, а поподне 23. новембра батаљони су из покрета форсирали реку. У току марша бригаде њена претходница се на косама изнад села Матаруге сукобила с једним истуреним непријатељевим одредом који је протерала изузев једне групе Немца која је успела да се задржи у селу Жичи. Одлучено је да прелаз преко Ибра изврше 2. и 3. батаљон. За заштиту њиховог пребацивања преко реке штаб бригаде је са осталим јединицама оетао на положајима изнад Матарушке Бање и руководио одбраном од напада немачких снага са тог правца.

Друга батаљон је из покрета прешао Ибар и на левој обали реке у висини села Богutowца образовао ужи мостобран са којег је обезбеђивао прелазак својих јединица и 3. батаљона. Од средстава за форсирање реке бригада је имала само један гумени чамца. Због краткоће времена штаб бригаде је одлучио да 2. и 3. батаљон прећу реку на правцу покрета. Прво су се пребациле пливањем јуришне групе, које су преко реке затегле ужад помоћу којих су се пребацили делови 2. батаљона, и то под ватром непријатеља.

Двадесет четвртог новембра бригада је завршила са пребацивањем и 3. батаљона преко Ибра. Други и 3. батаљон продужили су са пробијањем у правцу село Ро-

⁶⁴ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/27.

чевићи — село Каона, Овим батаљонима командовао је начелник штаба бригаде Богосав Митровић Шумар.

Ноћу између 24. и 25. новембра 2. батаљон је извршио напад на четничке снаге у селу Дебевцима; четници су усиели да се извуку ире окружења. Затим је батаљон извршио притисак на немачке делове који су се налазили на Вериговој бари (15 км западно од Краљева), али није успео да овај важан положај заузме јер га је непријатељ упорно бранио.⁶³

Исте ноћи на комуникацију Рашка — Краљево избила је и 6. српска бригада 2. пролетерске дивизије, чиме је чвршће пресечена веза Косовске Митровице с Краљевом, али су немачке оклопне јединице с правца Рашке успеле да се исте ноћи споје са својим снагама у Краљеву.

Двадесет петог новембра штаб 2. пролетерске дивизије је обавестио штаб 25. дивизије НОВЈ која је и оперативно била потчињена штабу 2. пролетерске дивизије, да је 3. српска бригада са два батаљона форсирала Ибар јужно од Матарушке Бање и да се ови батаљони налазе на положајима село Прогорелица — Главица (к. 529). Остатак бригаде задржан је на положајима од реке Рибнице, преко села Крушевице, па укључно са селом Замачањем. Да би ојачао положај својих снага на левој обали Ибра, штаб 2. дивизије је наредио штабу 25. дивизије да са 16. срзском бригадом на простору село Крушевица — село Замачање смени заостале делове 3. српске бригаде, како би и они могли да пређу Ибар, да се врате у састав бригаде и наставе дејства са 2. и 3. батаљоном на левој обали реке, а затим да се и сама припреми за прелазак на леву обалу Ибра.

Истовремено је од штаба 25. дивизије затражено да 16. и 18. бригада садејствују у општем нападу на Краљево и у даљем гоњењу непријатеља. На основу планова 14. корпуса НОВЈ и 68. корпуса Црвене армије одлучено је да се на фронту према Краљеву изврши делимично прегруписавање снага и да се на простор јужно од Краљева пребаци 25. српска дивизија. Штаб 2. дивизије разрадио је план напада, што бржег заузимања Краљева и пресецања одступнице непријатељу

⁴⁴ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/27.

у правцу Чгчка и Ужица. Свим јединицама је иаредио да одржавају сталаи контакт са непријатељем и да му не дозволе да се некажњено извуче.

Ноћу између 25. и 26. новембра 2. и 3. батаљон 3. српске бригаде напали су непријатеља на простору село Прогорелица — село Богutowaц — Дебело брдо. И поред упорне одбране непријатељ је протеран са својих положаја. Задржао се једино у бункерима и на железничкој станици Лопатница. За ово упориште борба је вођена целе ноћи, а продужена је и сутрадан. У овим борбама 2. батаљон је одбио и неколико противнапада непријатеља који је имао велики број погинулих и рањених, а пет немачких војника је заробљено. Батаљон је имао 1 погинулог и 13 рањених бораца. И 3. батаљон је одбио неколико немачких противнапада. Према извештају штаба овог батаљона, непријатељ је оставио на попришту борбе око 60 мртвих и рањених. На страни 3. батаљона 1 борац је пошнуо, а 8 је рањено.⁶⁶

Ноћу између 26. и 27. новембра 2. и 3. батаљон 3. српске бригаде нападали су на непријатеља који је упорно бранио железничку пругу од Богutowaца до Прогорелице. После оштре борбе непријатељ је протеран са првих положаја који су се налазили непосредно иопред пруте. Међутим, пошто се непријатељ успео одржати на положајима дуж друма, где се добро утврдио, оба батаљона су се повукла на полазне положаје западно од линије Богutowaц — Прошрелица.

У извештају штаба 3. српске бригаде штабу дивизије од 27. новембра наведено је да су се тога дана моторизоване и пешадијске колоне непријатеља кретале друмом од Рашке ка Краљеву. Други и 3. батаљон са својих положаја ватром су из тешког наоружања дејствовали по овим колонама и наносили им губитке и успоравали кретање. Том приликом су батаљони имали 3 погинула и 7 рањених бораца.⁶⁷ Истог дана ујутру 2. чета 3. батаљона и 2. чета 2. батаљона предузеле су окружавање немачких делова на положају Врдила (триг. 324) јачине 51 војник. Окружење ове групе потпуно је извршено тек када је пристигла 1.

⁶⁶ Архив ВИИ, **кут.** 733, бр. рег. 11/36.

⁶⁷ Архив ВИИ, **кут.** 733, бр. рег. 11/35.

чета 1. батаљона под командом Милована Вучетића. Чета је изненадила непријатеља који је био ангажован у борби против чета 2. и 3. батаљона. Једини излаз из обруча који је непријатељ могао користити затворила је десетина 1. чете 1. батаљона под командом Бошка Алексића. После окружења уследило је уништење ове групе Немаца којом приликом је убијено 47 хитлероваца, а 4 је заробљено. У окршају на Врдилама храбро је погинуо десетар Алексић, а поред њега политички комесар 2. чете 3. батаљона Драго Вучинић и два борца (један је Љубиша Костић из Топлице), а рањено је 8 бораца.

Док се водила борба на Врдилама 1. батаљон је прешао Ибар и ликвидирао непријатељску посаду на железничкој станици Лопатници. Уништењем непријатеља на Врдилама (триг. 324) и железничкој станици Лопатница потпуно је пресечена комуникација Краљево — Рашка, што је онемогућило непријатеља да на овом одсеку предузме брзе акције.⁶⁸

Према извештају штаба 3. српске бригаде у борбама приликом форсирања Ибра, закључно са 28. новембром 1944. године, заплењено је: 7 топова, 20 вагона муниције, 1 вагон радио-станичних уређаја, 115 пушака, 11 пушкомитраљеза, око 130 пари војничких униформи, један санитетски вагон за превоз рањеника и друга ратна опрема. Поред овога, на железничкој станици Лопатница заплењено је 3 вагона артиљеријске муниције, 70 празних вагона и друге разне опреме. Сопствени губици износили су 9 погинулих и 37 рањених бораца.

Ове борбе 3. српске бригаде и постигнути резултати при форсирању Ибра створили су повољније услове за напад на Краљево и његово ослобођење.

За то време Ибар је прешла и 25. српска дивизија а 2. пролетерска и совјетска 223. стрељачка дивизија су кренуле у напад општим правцем Трстеник — Краљево и у борбама вођеним 25, 26. и 27. новембра нанеле непријатељу осетне губитке у мртвим и рањеним.

" Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 11/36.

Заштитница немачке Групе армија „Е" напустила је краљевачки мостобран у ноћи између 27. и 28. новембра. За одбрану Краљево и заштиту извлачења према Чачку остављене су снаге 7. СС дивизије „Припц Еуген", а за Мрчајевце, Мојсиње и Чачак снаге 104. ловачке дивизије. При повлачењу са краљевачког мостобрана немачке заштитне јединице порушиле су мост на Ибру, а путеве и прилазе граду минирале.

Пошто су све јединице 3. српске бригаде прешле преко Ибра, бригада је привремено стављена под команду 25. дивизије, која је добила задатак да делом снага прекине комуникације Рашка — Краљево и Краљево — Чачак, а осталим снагама да садејствује 2. дивизији у нападу на Краљево. За подршку 3. српској бригади додељена је једна батерија из састава совјетске 223. стрељачке дивизије.

Напад на Краљево је отпочео ноћу између 27. и 28. новембра и трајао је до сванућа 28. новембра када је град дефинитивно ослобођен. Напад бригада 2. пролетерске дивизије се изводио на следећи начин:

— 4. пролетерска бригада је нападала на Краљево правцем јужно од комуникације село Врба — Краљево. Она је, потискујући немачке заштитничке делове, форсирала Ибар из покрета — гажењем реке на одсеку село Ковалник — село Ковачи и ноћу ушла у град, добила одбрану непријатеља и гонила га у борбеном поретку;

6. српска бригада је такође у ноћи на одсеку Жичка река — село Чибуковац извршила форсирање реке и прешла V/ напад те заједно са 4. пролетерском бригадом нападала на град с југа;

— 3. српска бригада је са полазног положаја код села Прогорелица прешла у напад и прво ликвидирала врло јако упориште непријатеља у рејону железничке станице Матаруге, а затим наставила наступање у захвату пруге и пута према Краљеву, те штитећи лево крило и бок обезбеђивала напад 6. српске и 4. пролетерске бригаде. V Краљево је са овим бригадама ушао и 1. батаљон 3. српске бригаде. Јединицама 2. пролетерске дивизије у ослобођењу Краљево садејствовали су 25. дивизија НОВЈ и делови 223. стрељачке дивизије.

зије Црвене армије, који су наступали десно од 4. пролетерске бригаде, са полазног положаја село Ратина — Западна Морава.

У борбама тога дана непријатељ је имао преко 200 погинулих и више рањених војника, подофицира и официра, уништено је око 200 вагона и 250 разних возила, а заплењено је 11 топова (од којих су 4 уништена), 15 пушкомитраљеза, 200 пушака и велике количине другог материјала и опреме. Јединице 2. пролетерске дивизије су имале 3 погинула и 15 рањених.⁶⁹

После ослобођења Краљева прекинута је веза између Рашке и Краљева, а ослобођене су знатне снаге за даље операције у правцу Чачка и Ужица. С тим циљем је 25. дивизија упућена у наступање правцем Краљево — село Каона — Гуча и према Ивањици како би спречила извлачење Немаца правцем Чачак — Пожега, док је 2. пролетерска дивизија, без 4. пролетерске бригаде (која је остала као посадна јединица у Краљеву), требало да гони непријатеља правцем Краљево — Чачак. Јединице Црвене армије одмарширале су на север према Београду.

Према расположивим и непотпуним подацима у овим борбама око Краљева од краја октобра до краја новембра 1944. године из 3. сриске бригаде су погинули: Божидар Ј. Алексић Глуви из села Касабаца, срез лесковачки, Рака Благојевић из села Видоваче, срез добрички, Никола Банчић, рођен 5. јуна 1927. године у Нишу, Радомир Вељковић, Радивоје Вучетић из Балчака, срез добрички, Миодраг Вучетић, из Радеваца, срез моравски, Сава Домановић из Нове Тополе, срез јабланички, Жарко Дамјановић, Илија Бурановић, из Родеваца, срез моравски, Драгољуб С. Илић, рођен 13. априла 1907. у Бујмиру, срез алексиначки, Саво Кијац, рођен на Косову, Миле Аевајац из Мрчајеваца код Чачка, Добривоје Милићевић, Борисав Кнежевић из Горњег Ступња код Александровца, Видан Микаћ из Болиновца, срез добрички, Велимир Р. Прокић из Горње Пешчанице, срез моравски, Владислав Панић из Каоника код Крушевца, Братиша Петровић, Миодраг Ракић из Марковца, срез космај-

⁶⁹ " Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2; *Зборник*, том I, књ. 15, бр. док. 204; Ј. Вукотић, н.д., стр. 474.

ски, Глигорије Соколић, рођен 10. маја 1925. у Касабацу, срез лесковачки, Л>убивоје М. Стефановић, рођен 1927. у Радојевићима, срез рачански, Борђе Стаменковић, Божидар Станковић, Велимир Страхињић из Брестовца, Срез јабланички, Војислав Стојановић, рођен 7. новембра 1927. у Прокупљу, Миодраг Спасић, рођен 15. јуна 1926. у Паруновцу, срез расински, Александар Тадић из Балчака, срез добрички, Стојан Томашевић и Божо Шалабалић из Београда.

Јединице 3. српске бригаде 29. новембра ујутру налазиле су се у следећем распореду: 2. батаљон у рејону села Мусине Реке, на комуникацији Краљево — Чачак, где је нападао непријатеља који је одступао према Чачку; 3. батаљон на простору села Самаиле; 4. батаљон у селу Дракчићима; 1. батаљон са једном четом у Краљеву, а осталим деловима на простору села Чибуковца.

Према наређењу штаба дивизије 3. и 6. српска бригада ххредузеле су одмах наступање у правцу Чачка, и то: 3. српска бригада дуж комуникације Краљево — Чачак, а лево од ње 6. српска бригада која је одржавала везу са 25. дивизијом. Да би успорили наступање 2. пролетерске дивизије и обезбедили повлачење главних снага свог 34. армијског корпуса, Немци су бранили сваки значајнији положај дуж комуникација да би добили у времену, али при томе нису успевали да пруже дужи отпор по дубини. Они су поклањали посебну пажњу заштитницама, које су састављали од више родова војске, да би их оспособили за самосталне борбе. Непријатељ је, на пример, јаком заштитницом организовао на брзу руку одбрану линије село Заблаће — село Жежевица — село Виљуша. На овим положајима заштитницу су образовале немачке снаге, а десно од њих четници. Тиме је непријатељ желео да што дуже задржи наступање јединица НОВЈ и онемогући им ослобођење Чачка.

Да би осујетио дејство заштитнице непријатеља, штаб 2. пролетерске дивизије је издао наређење бригадама да у ноћи између 29. и 30. новембра продуже наступање одређеним правцима и сломе отпор непријатеља на положају Жежевица — Виљуша. Поред тога, штаб дивизије је потчињеним јединицама и ојачањима наредио да сталним иритиском с фронта, бокова и

из позадине уносе што већу пометњу у редове непријатеља.

Трећа српска бригада наступала је правцем за Чачак у захвату друма у следећем! распореду: 3. батаљон у претходници, 1. и 4. батаљон у главнини колоне, а 2. батаљон у захвату железничке пруге, у виоини 3. батаљона.

Трећи батаљон је остварио контакт са непријатељем после прелаза Жежевичке реке у селу Жежевици, који је био утврђен на косама изнад села. И поред упорног напада 3. батаљон није савладао отпор непријатеља. Основни узрок је био неусаглашено садејство са јединицама 6. српске бригаде.

Други батаљон се у ноћи између 29. и 30. новембра сукобио са непријатељем код железничке станице Заблаће и протерао га. Немци су одступили уз десну обалу Западне Мораве на нову линију, коју су организовали на брзу руку, како би задржали или бар успорили наступање јединица 3. бригаде у правцу Чачка. Са положаја код села Вапе и села Станчића јаче непријатељске снаге зауставиле су даље напредовање 2. батаљона.

Првог децембра 1944. године непријатељ је држао положаје десном обалом Западне Мораве и левом обалом Жежевичке реке на линији к. 290 — к. 409 — Чукара (триг. 418) — к. 383, а у дубини триг. 433. Непријатељеве снаге у Чачку сачињавале су јединице 104. ловачке дивизије. Спољну одбрану града на линији село Станчићи — Жежевичка река — село Жежевица организовала је пуковска група „Биргемајстер“. Циљ непријатеља био је да онемогући даље напредовање јединица НОВЈ и не дозволи им брзо заузимање Чачка. Аа би прикрили даље повлачење у правцу Ужица, Немци су са ових положаја повремено вршили испад демонстративног карактера.

Истог дана јединице 2. пролетерске дивизије налазиле су се у следећем распореду: 3. српска бригада је држала положаје на десној обали Жежевичке реке од десне обале Западне Мораве, где су се настављали положаји 6. српске бригаде. Први батаљон је био упућен у Крагујевац ради заштите Главног штаба НОВ и ПО Србије, а у састав бригаде је привремено ушао 2. батаљон 11. српске бригаде. Првог децембра бригада је

примила 39 нових бораца за попуну. Лево од 3. бригаде држала је положаје 6. српска бригада, а 4. пролетерска бригада била је размештена у рејону Краљева.

У току дана јединице 2. дивизије су водиле жестоке борбе и одбиле јаке нападе непријатеља, које је предузимао ради консолидовања своје одбране. У тим борбама укупно губици јединица 2. дивизије су били 4 погинула и 24 рањена бораца, док су процењени губици непријатеља били знатно већи.⁷⁰

Јужније од пута Краљево — Чачак наступала је 25. дивизија правцем Каона — Гуча, уништавајући непријатеља и обезбеђујући леви бок 2. дивизије, како би што пре пресекла комуникацију Чачак — Пожега и спречила извлачење Немаца у правцу Пожеге и Ужича. У борби код Гуче она је 1. децембра четницима нанела велике губитке.⁷¹

Истог дана око 20,00 часова непријатељ је испред 3. српске бригаде отпочео пагло одсупање према Чачку. Јединице 3. бригаде су из контакта са непријатељем одмах то откриле и предузеле потискивање непријатељевих заштитних делова све до иредграћа Чачка, тј. до спољне одбране града, где су заустављене новим жилавим отпором Немаца. Предњи крај непријатељеве нове одбрамбене линије која је штитила Чачак пружао се од ушћа Атеничке реке у Западну Мораву, па дуж леве обале ове реке (к. 296 — к. 383) до јужних падина Чукаре (триг. 418). У захвату друма и железничке пруге непријатељ је изградио и посео бункере. Трећа српска бригада засута је јаком ватром непријатеља са косе на десној обали Атеничке реке због чега је привремено прешла у одбрану.

У ноћи је донета одлука за напад према којој два батаљона изводе фронтални напад у захвату пруге и друма, један батаљон врши обухват десног крила непријатеља и убацује се у правцу чачанске болнице, а један батаљон продире левом обалом Мораве у рејон моста код Љубића.

Непосредне борбе за ослобођење Чачка су почеле 2. децембра ујутру. Трећа српска бригада је нападала у следећем борбеном распореду: 2. батаљон с обе стра-

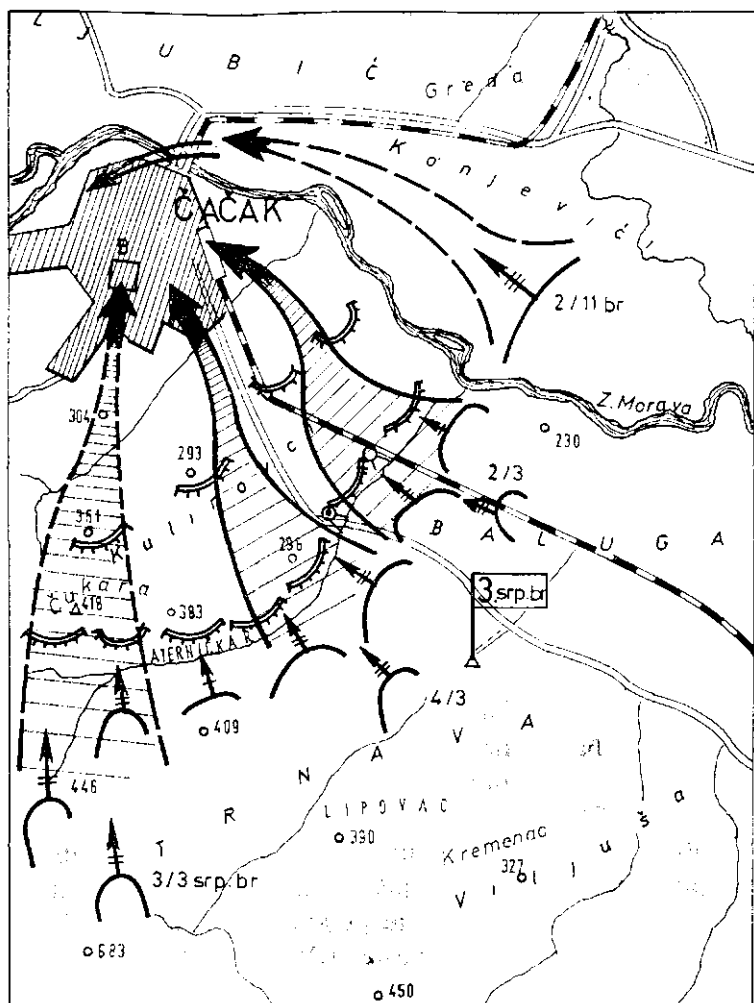
⁷⁰ Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 2/2.

⁷¹ Ј. Вукотић, н.д., стр. 476.

не железничке пруге е циљем да ослободи источни део града; 4. батаљон у захвату друма ради ослобођења централног дела града; 3. батаљон је вршио леви обухват и пробијао се правцем преко Чукаре (триг. 418), к. 361 и к. 304 ради упада у непријатељев распоред и напада с леђа и 2. батаљон 11. српске бригаде левом обалом Западне Мораве са задатком да избије у рејон мостова северно од Чачка и садејствује 2. батаљону 3. бригаде ради спречавања одступања непријатеља преко ових мостова.

Продор у непријатељеву одбрану је текао споро, јер су јединице немачке 104. ловачке дивизије давале жилав отпор. Трећа и 6. бригада најпре су морале да савладају спољну одбрану града на левој обали Атеничке реке у којем је рејон к. 296 био најјачи део непријатељевог положаја. До мрака је 3. бригада савладала одбрану непријатеља и избила на линију оштра окука Западне Мораве — к. 293 — к. 361, где је заустављена снажном ватром непријатељеве одбране са непосредне ивице града.

После пада мрака 3. и 6. српска бригада наставиле су продор у одбрану непријатеља источно и јужно од града. У ноћи између 2. и 3. децембра 3. батаљон 3. српске бригаде успешно је извео планирани маневар. Пробијајући се у непријатељев распоред, извршио је напад с леђа на најјаче упориште одбране непријатеља к. 304 — болница и тиме омогућио осталим снагама 3. и 6. бригади да савладају отпор непријатеља и ослободе Чачак. Нашавши се у критичној ситуацији, непријатељ је предузео брзо извлачење снага у правцу Пожеге. При повлачењу је рушио све објекте који су могли користити јединицама НОВЈ и стварао препреке са циљем да заустави њихов брзи продор. Тако је порушио већи број мостова и пропусти, па и мост на Западној Морави између Чачка и Љубића, али му није пошло за руком да поруши електричну централу. У борбама овог дана непријатељ је имао око 83 погинула и већи број рањених војника; заплена су два тешка минобацача с муницијом, два митраљеза, 10 пушкомитраљеза, 200 пушака и много другог материјала и

Напад на Чачак (2. и 3. XII 1944. год.).

разне онреме. И губици 3. бригаде су били осетни: 9 иоинулих и 33 рањена борца.⁷²

У борбама за Чачак, 2. децембра 1944. године, команда 14. корпуса НОВЈ издала је 2. пролетерској и 25.

⁷² Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 1/2.

српској дивизији наређење за гоњење непријатеља према Дрини, па су обе дивизије наставиле наступање ка западу: 2. дивизија правцем Пожега — Ужице, а лево од ње 25. дивизија правцем село Годовик — село Граница — Ужице.

Ноћу уочи 3. децембра и 23. српска дивизија достигла је ллнију село Љубић — село Табановић, наступајући десно од 2. пролетерске дивизије.

Трећег децембра немачка 104. ловачка дивизија под притиском снага НОВЈ наставила је повлачење у иравцу Пожеге. Заштитницу је и даље образовала пуковска група „Биргемајстер“.

После ослобођења Чачка 3. српска бригада је задржана у рејону Чачка у следећем распореду: 2. батаљон на затварању пута Чачак — Ужичка Пожега; 3. батаљон на затварању пута Чачак — Гуча; 4. батаљон са 2. батаљоном 11. српске бригаде у граду ради одржавања реда, помоћи партијско-политичким радницима при оснивању народне власти и сређивању прилика у граду и околини.⁷⁵

ЧИШБЕЊЕ ПОДРУЧЈА ЧАЧКА ОД ЧЕТНИКА

Од 4. до 15. децембра 1944. године 3. српска бригада се налазила на простору Чачка и у његовој непосредној околини са циљем да успостави и одржава ред, обавља гарнизону службу и чисти терен од скривених непријатељевих војника и убачених диверзантских група.

Одмах након ослобођења града отворене су све радње и продавнице. Јединице бригаде су према потреби упућиване ради уништења нехмачких и четничких остатака и група. Време је још коришћено за обуку, политички и партијски рад.

На народном збору у Чачку подељена су прва одликовања припадницима 3. српске бригаде. Окупљеном народу и постројеним јединицама говорио је помоћник политкомесара бригаде Урош Бајић, а одликовања је поделио командант 2. пролетерске дивизије Средоје Урошевић.

⁷⁵ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 12/4.

Четрнаестог децембра 3. српска бригада је према наређењу штаба 2. пролетерске дивизије извршила извесно померање источно од Чачка, те се разместила на ширем простору: село Мрчајевци — село Горијевница — село Балуге — село Виљуша — Умка — Црна стена — Кукићи.

Док се 3. српска бригада задржавала у рејону Чачка, остале јединице 2. пролетерске дивизије потискивале су непријатеља према Дрини. Шеста српска бригада је 4. децембра достигла линију село Страњани — село Бераћи — село Удовичићи са које је ноћу између 4. и 5. децембра извршила напад на Пожегу, али је одбијена. Једанаестог децембра 4. пролетерска и 6. српска бригада извршиле су други напад на Пожегу и дефинитивно је ослободиле 12. децембра поподне. Непријатељ се повукао у правцу Ужица.

Тринаестог децембра 6. српска бригада је овладава положајима на линији село Тврдићи — Марково брдо, а 4. пролетерска бригада рејоном Мале Метелке.

Непосредан напад на Ужице отпочеле су обе бригаде ноћу уочи 16. децембра. Десно је нападао Ужички партизански одред, а лево јединице 25. српске дивизије. Четврта пролетерска и 6. српска бригада брзим и вештим забацивањем својих јединица на бокове и у позадину одсекле су делове непријатељевих снага, продрле у Ужице и 16. децембра потпуно ослободиле град. После ослобођења Ужица делови ових бригада задржани су за чишћење града од непријатељевих остатака, док су главне снаге предузеле гоњење непријатеља на запад ка Дрини.

За време ових борби на правцу Чачак — Ужице јединице 2. пролетерске дивизије су приморале Немце и четнике да под борбом одступају од линије до линије и примењују задржавајућу одбрану комбиновану са системом рушења и запречавања. Док су немачке заштитнице водиле борбу за добитак у времену на једној линији, други ешелон непријатеља је на брзину утврђивао следећу линију одбране ради узаустопног прихвата својих снага.

После заузимања Ужица на правцу дејства 2. пролетерске дивизије непријатељ се и даље журно повлачио главним снагама комуникацијом према Вишегра-

ду, а помоћним према Љубовији. "У то време знатно су биле активиране поједине четничке групе на слободној територији. Због ангажовања снага НОВЈ на фронту против Немаца ове издајничке групе су готово неометано изводиле диверзантске акције у позадини, на ослобођеној територији. Њихове јаче снаге прикупљале су се на подручју жичког среза, на планини Чемерну. Зато је Главни штаб НОВ и ПО Србије наредио 2. пролетерској дивизији да једном бригадом, ојачаном Ужичким партизанским одредом, хитно затвори правац према Вишеграду, Чајетини и Бајиној Башти, како би онемогућила повлачење четника у тим правцима, једном бригадом да уништи четничке групације на простору планине Чемерно и Голије, а једном бригадом да смени 15. српску бригаду у околини Крагујевца.

С тим у вези штаб 2. дивизије је наредио 3. српској бригади да се на простору Чачка припреми за марш, после извршене смене од 4. пролетерске бригаде да изврши марш за Крагујевац, где ће смени 15. српску бригаду. Н-ен је задатак био да у околини Крагујевца хвата и уништава поједине четничке групе и чисти терен од остатака непријатеља.

Том приликом штаб 2. дивизије је скренуо пажњу штабу 3. бригаде да организује и појача извиђачку и обавештајну службу на свом подручју и ступи у контакт с позадинским радницима ради што ефикасније борбе против остатака четника у позадини фронта.⁷⁴

Међутим, до упућивања 3. српске бригаде у Крагујевац није дошло. Наиме, ускоро се дошло до закључка да замена јединица 2. дивизије са другим јединицама није оправдана пошто је 2. дивизија, дужим бораваком и дејством на овом подручју, потпуно упознала месне прилике и могла је најуспешније да чисти овај терен од остатака четничких јединица које су овука вршљале.

Из тих разлога наређење о упућивању 3. српске бригаде у рејон Крагујевца повучено је, а бригада је и даље остала на ширем подручју Чачка. Како је убацивање јачих четничких група на овај терен било поја-

⁷⁴ Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2; *Зборник*, том I, књ. 15, бр. док. 190.

чано, то је бригада имала прикуиљеније јединице да би могле дејствовати као целине. Намера четника била је да створе немир у народу, компромитују нашу снагу и власт.

Време од 22. до 30. децембра 1944. године јединице 3. српске бригаде, као и остале јединице 2. пролетерске дивизије, провеле су без веће ангажованости. Једино су извршена незнатна померања у оквиру мањих јединица, а према тренутној ситуацији појединих дана. Шеста српска бригада је ангажована на фронту према Вишеграду, а 4. пролетерска бригада у акцијама против четника на Равној гори и Маљену. Трећа српска бригада је главним онагама груписана у Чачку, увек спремна за брзу интервенцију против четника. Тако је 23. децембра ангажовала по један батаљон за чишћење герена од четника око села Аисе и села Доњег Дуица, а 26. децембра један батаљон за постављање заседа на Морави, хватање и уништавање четничких делова који су се појавили на овом простору и оеле разбијања на Равној гори и Маљену.

У састав дивизије је 28. децембра поново ушла 2. пролетерска бригада, која је четири месеца дејствовала под командом штаба 21. дивизије. Њене јединице размештене су у рејону Крагујевца и примиле задатке који су раније били намењени 3. српској бригади.

После завршених операција на правцу Краљево — Чачак — Ужице — Вишеград и чишћења овог подручја од јачих четничких снага, Главни штаб НОВ и ПО Србије, у сагласности са Врховним штабом НОВ и ПОЈ, одлучио је да се 2. пролетерска дивизија пребаци у Београд. Истовремено, 2. пролетерска дивизија је стављена у резерву Врховног штаба, која се, с обзиром на велику повезаност Београда са унутрашњом земљом, могла врло брзо да ангажује тамо где се за то укаже потреба.

Двадесет деветог децембра у штаб 2. пролетерске дивизије стигло је наређење Главног штаба за Србију, којим је дивизији постављен задатак да са 6. српском бригадом и Ужичким партизанским одредом настави чишћење простора Чачак — Ивањица — Ужице — Ваљево од остатака четника, а са остале три бригаде и другим деловима дивизије да пређе за Београд, где ће од Врховног штаба НОВ и ПОЈ добити

ново наређење за даља дејства. Дивизији је додељен потребан возни парк на релацији Чачак — Београд и Крагујевац — Београд, а у Београд су благовремено упућени коначари да обезбеде њен смештај.

Штаб 2. пролетерске дивизије наређењем бр. 318 од 30. децембра 1944. године⁴³ наредио је да штабови 2. и 4. пролетерске и 3. српске бригаде изврше потребне припреме. Штабу 3. српске бригаде је наређено да батаљоне прикупи у рејону Ивањице а затим да изврши нокрет до железничке станице Лџубић, где је требало да се укрца и возом пребаци у Београд. У случају да се иревожење железницом не може извршити из било којих разлога, предвиђено је да бригада изврши покрет из Љубића до Београда пешке, с тим да дневни марш не прелази 25—30 км.

*

Дејства јединица 2. пролетерске дивизије, а посебно борбе 3. српске бригаде у њеном саставу, од почетка октобра до краја 1944. године могу се оперативно, временски и по методима извршења задатака поделити у три периода, и то:

— дејства на подручју Жупе, за ослобођење Крушевца и у ширем захвату комуникације Сталаћ — Крушевац — Трстеник;

— борбе за ослобођење Краљева и Чачка;

— акције 3. српске бригаде на чишћењу ширег подручја Чачка од четника и других непријатељевих елемената.

Први период дејства 3. српске бригаде обухвата борбе на подручју Жупе против четника и других непријатељевих елемената, који су хтели да Копаоник претворе у своју базу. Бригада је касније учествовала у ослобођењу Крушевца. До краја октобра садејствовала је 223. стрељачкој дивизији 64. корпуса Црвене армије при продирању долином Западне Мораве.

Други период дејства за 3. српску бригаду значајан је због тога што је бригада учествовала у нападу за ослобођење Краљева и Чачка. У првој половини новембра бригада је стекла довољно искуства у организацији напада и извођењу одбрамбених борби на ут-

⁴⁴ Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 10/27.

врћеним иоложајима. Најзад, бригада је учествовала у ослобођењу Краљева и Чачка, а стекла је искуства у извођењу нанада уз подршку артиљерије и у нападу на већа насељена места.

И, најзад, у *трећем периоду* бригада је успоставила и одржавала ред и очистила шире подручје Чачка од заосталих четничких елемената и убачених диверзантских група — првенствено четничких.

Све ове задатке 3. српека бригада је извршавала успешно као јединица са великим борбеним искуством.